

Міністерство освіти і науки України
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ІСТОРІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Навчальний посібник

Умань
РВЦ «ВІЗАВІ»
2017

УДК 364-78(09)(075.8)

I-90

Рецензенти:

Коляда Н. М. – доктор педагогічних наук, професор кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

Албул І. В. – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

*Рекомендовано до друку вченою радою
факультету соціальної та психологічної освіти
Уманського державного педагогічного університету
імені Павла Тичини
(протокол № 4 від 16 листопада 2017 р.)*

ISBN

I-90

Історія соціальної роботи : навчальний посібник / [уклад.: О. О. Кравченко, О. О. Матрос]. – Умань : РВЦ «Візаві», 2017. – 117 с.

Навчальний посібник з курсу «Історія соціальної роботи» укладено відповідно до вимог кредитно-модульної системи навчання. Він відображає процес становлення соціальної роботи як науки і професійної практики від стародавніх часів і до сьогодення, висвітлює основні етапи розвитку соціальної роботи в Україні, Росії, а також у країнах Європи і США, описує головні моменти становлення допомоги, взаємодопомоги та роль історичних осіб.

У посібнику подано матеріали для семінарських занять (питання для обговорення, тематику повідомлень, завдання для самостійної роботи), список рекомендованих джерел.

Посібник розрахований для студентів денної та заочної форми навчання факультету соціальної та психологічної освіти спеціальності: 231 «Соціальна робота»).

ISBN

ЗМІСТ

Передмова	6
Тема 1. Соціальна допомога в суспільствах Стародавнього Світу	8
1.1. Праісторичні форми допомоги й взаємодопомоги в архаїчний період	8
1.2. Соціальна допомога в державах Стародавнього Сходу (Єгипет, Вавилон, Індія, Китай)	12
1.3. Організація соціальної допомоги та суспільної опіки в давній Греції та давньому Римі	14
Тема 2. Соціальна допомога у Західній Європі в період раннього (V–X століття) та класичного (XI–XV століття) середньовіччя	20
2.1. Християнська церква як перший соціальний інститут допомоги в епоху середньовіччя	20
2.2. Монастирська модель благодійності	25
2.3. Роль чернечих орденів у реалізації ідей милосердя і допомоги ближньому	26
Тема 3. Родоплемінні й громадські (общинні) форми допомоги і взаємодопомоги у слов'ян до кінця X століття	28
3.1. Основні форми допомоги та взаємодопомоги у слов'янських громадах	28
3.2. Елементи соціального захисту у слов'янських племен в VI–X столітті	32
Тема 4. Княжа та церковно-монастирська форми підтримки нужденних в Київській Русі в X–XIII століттях	35
4.1. Вплив Хрещення Русі на зміну моделі соціального захисту населення	35
4.2. Основні тенденції благодійності в Київській Русі. Княжа підтримка і захист	36
4.3. Церковно-монастирська система благодійності	40

Тема 5. Система соціальної допомоги у XIV – в першій половині XVII століття в Україні	43
5.1. Розвиток монастирської системи допомоги та підтримка нужденних	43
5.2. Соціальний захист за часів козащини	44
5.3. Виникнення приватної благодійності в Україні. Меценатські та благодійні традиції козацьких династій	46
5.4. Особливості соціальної допомоги та опіки в період Українського Відродження	47
 Тема 6. Державна опіка у другій половині XVII – першій половині XIX століть	52
6.1. Утвердження державно-адміністративних підходів до суспільної та приватної опіки	52
6.2. Церковне та світське благодійництво в Європі та США	55
6.3. Приватна благодійність в Україні	57
6.4. Суспільне піклування на українських землях в умовах перебування в складі Російської та Австро-Угорської імперій	59
 Тема 7. Соціальний захист з другої половини XIX століття до 1917 року	64
7.1. Вплив російських реформ 60–70-х років XIX століття на розвиток державної і суспільної опіки	64
7.2. Основні напрями соціальної політики у підросійській Україні та Галичині	66
7.3. Церковно-парафіяльна і приватна опіка	70
 Тема 8. Радянська система соціального забезпечення населення (1918–1991 рр.)	73
8.1. Початок формування системи соціального забезпечення більшовицькою владою	73
8.2. Соціальна політика в СРСР у повоєнний період (40-ві роки XX століття)	79
8.3. Система соціального забезпечення в 1950–1991 роки	82

Тема 9. Соціальна робота в незалежній Україні	85
9.1. Розвиток соціальної роботи в незалежній українській державі як професійної діяльності	85
9.2. Система професійної підготовки соціальних працівників	87
9.3. Волонтерство як новий вид соціальної роботи в Україні	89
 Тема 10. Формування сучасної системи соціальної роботи (30-ті роки XX ст. – початок XXI ст.) у Європі та США	 91
10.1. Розвиток методів соціальної роботи у США	91
10.2. Розвиток теорії та практики соціальної роботи у Європі	93
 Плани семінарських занять	99
Питання для самоконтролю	111
Список використаних джерел	113

ПЕРЕДМОВА

Нові умови ставлять нові завдання перед соціальною роботою як професією, так і окремою галуззю наукового знання. У цьому контексті науковою спільнотою здійснюється пошук шляхів переходу до нової якості професійної діяльності, вимоги до якої з кожним роком будуть зростати. З огляду на це актуалізується як питання професійної підготовки соціальних працівників, із сформованим спектром компетентностей, готових до трансформації професійного досвіду в умовах змін, орієнтованих на вирішення соціальних проблем людей, так і здатних до реалізації науково-дослідної діяльності.

Сучасними вченими (Н. Гусак, О. Карагодіна, О. Карпенко, Н. Коляда, О. Купенко, В. Лютий, О. Пожидаєва, Т. Семигіна, Т. Сила, О. Чуйко, С. Шандрук, Ю. Швалб та ін.) здійснюється наукове обґрунтування змісту та спрямованості, ефективних технологій професійної підготовки соціальних працівників на основі компетентнісного підходу, а також обговорення нагальних проблем впровадження програм підготовки докторів філософії з соціальної роботи.

У ході аналізу змісту і спрямованості навчальної дисципліни «Історія соціальної роботи» встановлено, що її вивчення дозволяє розглянути становлення і розвиток системи соціальної допомоги від філантропного підходу в підтримці соціально вразливих верств населення, людей, які потрапили у ту чи іншу скрутну життєву ситуацію, до появи такого виду професійної допомоги, як соціальна робота, що призначена створювати засадничі умови не тільки для соціального забезпечення громадян, а й для розвитку їхніх можливостей і вміння вибудовувати своє життя, мобілізувати внутрішні ресурси у здоланні життєвих криз і колізій, позитивно самореалізуватися у громадянському та особистому повсякденні.

Пропонована дисципліна відноситься до засадничих, які формують фаховий світогляд майбутніх соціальних працівників. Студенти вивчають основні поняття, що стосуються організаційних основ соціальної роботи в історії України та історії сучасного світу, вперше знайомляться із методами і формами соціальної роботи, котра проводилася з різними категоріями і групами населення, аналізують особливості системної побудови соціального забезпечення та осягають найефективніші способи її здійснення.

Водночас, вивчення «історії соціальної роботи» орієнтовано на формування загальнокультурних і професійних компетентностей майбутніх соціальних працівників. Цей комплекс включає володіння культурою мислення, здібність до узагальнення, аналізу, сприйняття інформації; готовність до толерантного сприйняття соціальних і культурних відмінностей, поважливому ставленню до досвіду поколінь; здатність розуміти рушійні сили і закономірності історичного процесу, місця людини в історичному процесі, використовувати навички публічної мови, введення дискусії і полеміки; усвідомлення соціальної значимості своєї майбутньої професії, наявність мотивації до здійснення професійної діяльності.

Цей курс значно розширює професійну ерудицію майбутніх фахівців, формує розуміння спрямованості, закономірностей, рушійних сил і тенденцій процесу розвитку соціальної допомоги як професійного виду діяльності, його взаємозв'язку з економічною, політичною і культурною еволюцією суспільства, цілісне уявлення про динаміку розвитку теорії і практики соціальної роботи.

У контексті компетентнісного підходу до професійної підготовки соціальних працівників визначено спрямованість застосованих знань з історії соціальної роботи: задля з'ясування передумов, сутності, характеру, особливостей сучасної ситуації у теорії і практиці соціальної роботи; з метою пошуку шляхів вирішення сучасних проблем теорії і практики соціальної роботи; задля визначення перспектив розвитку теорії і практики соціальної роботи; з метою з'ясування історій виникнення тієї чи іншої технології соціальної роботи; як джерела особистісного зростання, розширення світогляду, як джерела інноваційних ідей соціальної роботи.

Отже, на основі обґрунтування місця та ролі навчальної дисципліни «Історія соціальної роботи» у процесі підготовки майбутніх соціальних працівників, здійснення аналізу навчально-методичного забезпечення з її вивчення встановлено, що ці знання є основою соціальної діяльності, дає координати і інструменти орієнтації у соціальних проблемах, допомагає зрозуміти їх витoki і осмислити накопичений досвід їх вирішення, визначити шляхи їх подолання та вирішення.

ТЕМА 1. СОЦІАЛЬНА ДОПОМОГА В СУСПІЛЬСТВАХ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

1.1. Праісторичні форми допомоги й взаємодопомоги в архаїчний період

Джерела соціальної допомоги як системи суспільних відносин знаходимо від початку зародження суспільства – на етапі виникнення первісної родової громади. Від цього періоду (його називають, як правило, архаїчним) не залишилось яких-небудь письмових джерел, що не дає змоги достатньо достовірно оцінювати реальний стан відносин соціальної допомоги. Навіть писемні джерела не завжди дають стовідсотковий матеріал для розуміння подій, відносин того часу, адже багато чого не збереглося. Уявлення про далеке минуле значною мірою формується, по-перше, на основі реконструкції міфології, усних переказів, які збереглися з дописемних часів і певним чином пізніше були зафіксовані, по-друге, – за допомогою екстраполяції. Екстраполяція – це поширення висновків, одержаних зі спостереження над однією частиною явища, на іншу його частину. Наприклад, використовують матеріали про дослідження племен, відсталих за розвитком порівняно з розвиненими народами. Зазначимо, що вивчення таких племен і екстраполяція одержаних даних на інші суспільства, культури спираються на думку про однотипність, однолінійність розвитку народів. Такий підхід неодноразово критично оцінювали через односторонність. Наприклад, видатний соціолог ХХ ст. П. О. Сорокін застерігав, що не варто виходити з передбачення однотипного розвитку різних народів.

Однак вкрай нерівномірний розвиток людства все ж дає можливість ученим і мандрівникам вивчати життя народів, що перебувають ще на стадії родоплемінного суспільства. Ці дослідження допомагають скласти уявлення про початковий період розвитку людства, реконструювати соціальні відносини родоплемінного етапу.

Згідно із сучасною періодизацією історії соціальної роботи епоха від найдавніших часів, коли виникли опіка і взаємопідтримка на зорі людства до утворення перших класових держав, де соціальна допомога набула організованих форм, визначена архаїчною; у ній виділяють такі основні види допомоги:

- 1) взаємодопомога між племенами;
- 2) філантропічна допомога зі сторони вождів і старійшин роду

співплеменникам, що знаходились нижче за встановленою у племені ієрархією;

3) міжособистісна допомога.

На стадії родового суспільства уявлення про допомогу і взаємодопомогу пов'язані з механізмами реципрокації (взаємний обмін дарами, послугами, допомога у побутовій та господарській сфері) та редистрибуції (передавання частини виробленого громадою надлишкового продукту у розпорядження вождів на різні громадські потреби). Вже на цій стадії проходить оформлення суб'єктів допомоги, ідеології, а також принципів, що регулюють зв'язки обміну і підтримки між суб'єктами родового простору.

Найважливішою особливістю архаїчного періоду в історії соціальної роботи є відсутність будь-яких письмових джерел, які б дозволяли з абсолютною точністю оцінювати реальний стан взаємної допомоги і благодійності.

Але тем не менш, дослідники нараховують не менше десяти концепцій зародження соціальної допомоги. Одні вчені обґрунтовують виникнення моральних почуттів альтруїзму, допомоги, справедливості фактом взаємної допомоги в природі, що виявляється як інстинкт самозбереження. Появу соціальної допомоги вони пояснюють доцільністю, природністю інстинктивної поведінки людини як біологічного виду, спрямованого на виживання в умовах природного добору. Інші дослідники вказують на важливу роль релігії у формуванні механізмів допомоги й захисту як таких, що підтримують якусь цілісність людського роду й т. ін. П. О. Сорокін звертав увагу на наявність у людини інстинктів безумовних (природжених) і умовних (набутих, прищеплених суспільством) як факторів, що визначають поведінку людини. Із цього випливає висновок, що соціальна допомога є продуктом взаємодії біологічних і соціальних інстинктів людини.

Завдяки зусиллям інститутів суспільства, створенню правил і норм відносин допомоги членам суспільства прищеплювали умовні рефлексії, які стають підґрунтям безумовного рефлексу групового захисту. Однак біологічні основи соціальної допомоги за своєю природою нестабільні й залежать від рівня задоволення життєво важливих потреб населення. Тому сутність соціальної допомоги в усі історичні періоди визначається ресурсами суспільства та пануючою ідеологією.

Так чи інакше в основі життєдіяльності архаїчної людини значну роль відігравав інстинкт самозбереження як біологічний фактор і прагнення до задоволення своїх інтересів і потреб як фактор соціально-економічний. Інтереси й потреби первісної людини являли собою вітальні

(життєві), базові потреби: у першу чергу – у їжі, помешканні, одязі, сексі, особистій безпеці. Було й прагнення індивіда до домінуючого, пріоритетного становища в родовому співтоваристві.

Однак поодинокі задовольнити свої базові потреби людина не могла. Одержати допомогу, послуги, необхідні для досягнення своїх прагнень, вона могла лише в тому випадку, якщо сама надавала допомогу родичеві. Тільки у взаємодопомозі індивіди реалізовували власні інтереси. Групуючись у співтовариства, люди прагнули втілити свої інтереси в групі й за допомогою групи, усіх її членів, що значно підвищувало рівень задоволення власних потреб.

Рід пов'язував обопільними зобов'язаннями взаємодопомоги кожного зі своїх членів. Це закріплювалося на сакральному рівні насамперед у моральних нормах взаємодопомоги, обов'язкових для всіх, що давало можливість кожному члену роду реалізовувати свої потреби у взаємодопомозі опосередковано, через співтовариство.

Крім інстинкту самозбереження й прагнення задовольняти свої егоїстичні інтереси, до факторів, що стимулюють виникнення й відтворення відносин взаємодопомоги-допомоги, можна віднести чинник конфліктності й ворожості. Широковідома думка про те, що солідарність виникла на основі навколишньої ворожості, оскільки зовнішні стосовно групи погрози виступають як консолідуючий її фактор і породжують солідарність, взаємодопомогу всередині групи.

Безперервні міжплеменні конфлікти, війни за володіння ресурсами (територією, худобою, їжею, продуктами людської праці) вимагали згуртованих, ефективних взаємодій одноплемінників. Тому співтовариство обмежувало індивідуальні інтереси й підкоряло їх суспільним, колективним зусиллям взаємодопомоги. Відхилення від норм колективної поведінки, загальних моральних норм суворо каралося, тому що могло призвести до загибелі племені.

Отже, увесь процес життєдіяльності людини в групі, спільноті неминуче потребував взаємодії, взаємодопомоги, солідарності. За допомогою наслідування, прикладу старших поколінь такі відносини поширювалися й закріплювалися за допомогою стереотипів поведінки, звичаїв, традицій. Вірування, релігія сприяли відтворенню відносин допомоги. Вони були одним із найважливіших факторів інтеграції індивіда в суспільство за допомогою сформованих загальних цінностей, необхідних для виживання. Тільки використовуючи колективну форму співіснування, засновану на взаємодопомозі-допомозі, давня людина мала реальний доступ до економічних ресурсів, одержувала особисту безпеку.

Таким чином, рід забезпечував кожному індивідові реалізацію

найважливіших життєвих потреб та інтересів у межах спільного життя за допомогою механізмів колективної взаємодії, заснованих на взаємодопомозі, взаємних послугах, обміні дарунками тощо. Освоєння скотарства й землеробства, виникнення більш ефективних знарядь праці збільшили її продуктивність і зумовили появу деяких надлишків над власними потребами. З'явилася можливість їхнього суспільного розподілу. Слабкі члени роду тепер починають отримувати, імовірно нерегулярно, нерівномірно, із залишків першу в історії людства суспільну допомогу. У відносинах взаємодопомоги-допомоги зароджується і гуманізм як співчуття, співрадість, що реалізується у процесі спілкування й діяльності людей.

Для пізнього періоду розвитку первісної родової громади були характерні такі форми соціальної допомоги:

- захист від ризиків зовнішнього походження (захист від полону, від насильства, кривна помста тощо);
- допомога в рамках роду (господарські форми допомоги й взаємодопомоги; допомога вождів і старійшин; допомога старим людям; міжособистісна взаємодопомога);
- культові, релігійні форми допомоги, пов'язані, як правило, зі смертю, язичеськими святами, обрядами.

Ці форми є архетипами всіх наступних систем соціальної допомоги й соціального захисту. Процес виникнення й становлення соціальної допомоги відбувався у край нерівномірно, суперечливо. Можливо, тривалий час допомога слабким членам роду була характерна лише для племен, що займалися землеробством і скотарством, оскільки вони мали відносно стабільні життєві ресурси. Водночас досить довго у багатьох народів через загрозу голоду існувала практика знищення «зайвих» членів громади – слабких, покалічених людей, небажаних дітей. Дітовбивство (інфантицид) як засіб регулювання народжуваності побутувало в багатьох древніх культурах Індії, Китаю, Японії, Європи, інших частин світу. На думку вчених, у первісному суспільстві дітовбивство становило майже половину загального числа народжень. Спостерігався вибірковий інфантицид стосовно новонароджених дівчаток. Часто дітей просто залишали в безлюдних місцях, де вони вмирали від виснаження та гіпотермії (переохолодження). Виключення із громади утриманців було соціально прийнятним, адже являло собою груповий самозахист у цей конкретно-історичний період.

Отже, у первісному родовому суспільстві соціальна допомога мала такі риси:

- колективність: відносини допомоги поширювалися на певну спільноту, об'єднану кровним зв'язком, релігією, територією тощо;

- взаємозалежність: індивід перебував у постійній залежності від допомоги родича, тому мав надавати йому допомогу, розраховуючи на відповідну послугу;
- обов'язковість: відносини взаємопомочі перебували під соціальним контролем, а порушників традицій щодо надання підтримки карали;
- релігійність: допомога ґрунтувалася на релігійній свідомості, що втілювалося в традиціях, звичаях, обрядах.
- непостійність: нестійкість економічних основ первісного суспільства призводила до нестабільного характеру самої соціальної допомоги, що дуже залежала від певних обставин.

В основі соціальної допомоги первісного суспільства були матеріальні й інші ресурси роду, що розподілялися між тими, хто її потребував через механізм реципрокації, тобто через взаємодопомогу, взаємний обмін дарами, послугами, допомогу в побутовій та господарській сфері. Підтримка здебільшого мала матеріальний характер (їжа, одяг) і надавалася непрацездатним родичам [6].

1.2. Соціальна допомога в державах Стародавнього Сходу (Єгипет, Вавилон, Індія, Китай)

Як практична діяльність (соціальна дія) з надання допомоги, підтримки і захисту нужденних, соціальна допомога відома ще в давніх цивілізаціях Єгипту, Вавилону, Індії, Китаю. Саме там були закладені її основні засади, які через багато століть послужили основою для формування наукової концепції соціальної роботи.

Численні археологічні розкопки і антропологічні дослідження дають підстави для висновку про те, що в стародавніх суспільствах застосування примітивних засобів праці і побуту змушувало людей жити і діяти як єдине ціле, розподіляючи порівну засоби існування, проявляючи таким чином турботу про ближнього.

Давні суспільства, про які тут йде мова, значно відрізнялися одне від одного і за часом існування, і за географією. Тому прояви соціальної підтримки в кожному з них не могли бути ідентичними. Кожне суспільство організовується відповідно до свого способу життя, своєї релігії, етики, соціально-моральних цінностей, демографічних, економічних і політичних реалій.

Із значною часткою умовності, в античному світі можна виділити два типи допомоги бідним і слабким. З одного боку, допомога базується на релігійних і моральних приписах, які роблять її обов'язковою. З іншого,

історики знаходять у них елементи соціального законодавства і соціальної політики в тій мірі, що релігійні обов'язки передбачали послідовні зобов'язання допомоги знедоленим (десятина, податок, гостинність).

У давньому Єгипті (2700–2200 рр. до н.е.) турбота про членів суспільства проявлялася, перш за все, з метою збереження трудових ресурсів. Це була функція держави, заінтересованої у забезпеченні певного рівня життя людей, зайнятих на громадських роботах – будівництві каналів, пірамід, гробниць і храмів. Важливим чинником була необхідність попередження голодних бунтів, що загрожували стабільності держави. З цією метою застосовувалося централізоване планування і розподіл продуктів харчування між різними регіонами, а також певна міграційна політика.

У Вавилоні цар Хаммурапі ще у II тисячолітті до н.е. вписав деякі засади допомоги у свій кодекс, який є найдавнішим з відомих нам зводів законів. У них, зокрема, зафіксована заборона боргового рабства і заміна його відробками. Зазначено, що в часи випробувань і труднощів люди повинні допомагати одне одному.

Постійно надавалися соціальні послуги населенню у державі Вавилон і в культових храмах. Тут опікувалися різними категоріями населення: військовополоненими, рабами, незаконнонародженими. У голодні роки дітей з бідних сімей віддавали у храми на утримання. Здійснюючи соціальну допомогу, ці культові установи на чолі зі жрецькими користувалися авторитетом та підтримкою широких верств населення і перетворилися в значну соціальну і політичну силу.

Серед правових документів Стародавньої Індії, що регулювали механізми успадкування і забезпечували певні соціальні гарантії, варто назвати перш за все «Закони Ману». Примітною особливістю цієї стародавньої держави було розмежування населення не на рабів та рабовласників, а на станові групи (варни): брахманів (священнослужителів), кшатріїв (воїнів та правителів), вайшіїв (землеробів та ремісників) і шудр (слуг, рабів). Тому в названих законах чітко регулювалися правила успадкування рухомого і нерухомого майна. Так, із імовірних спадкоємців виключалися діти, хворі, розумово відсталі та убогі. Недійсними вважалися також угоди, укладені людиною або у стані сп'яніння, або такою, яка перебувала у стані гніву чи горя, шляхом обману чи насильницьких дій, а також старцем, дитиною чи виродком. Винятково суворими були правила видавання дівчини заміж. Її призначенням вважалося народження і виховання дітей, перш за все синів, на яких законом покладались обов'язки виконувати поминальні обряди за померлими предками. Повторні шлюби вдів заборонялися, звідси і походить звичай самоспалювання на могили

чоловіка. Чоловік мав право привести в будинок нову дружину на восьмому році, якщо дружина не народжувала дітей; на десятому – якщо народжувала мертвих дітей; на одинадцятому – якщо народжувала тільки дівчаток; негайно – якщо була схильна до пияцтва, не відрізнялася добродішністю, була сварлива і дурного характеру.

В історії Давнього Китаю важливого значення у розвитку ідей соціальної допомоги і підтримки набуло вчення Конфуція, який вважав засобом підтримки справедливого порядку не закон, а дотримання традицій і моральних основ, котрі закріплюють у народі образ ідеальної поведінки, суспільно корисної діяльності, гідних учинків. Тут у I ст. до н.е. уряд розробив **основи своєї соціальної політики**, які в умовах надзвичайних ситуацій включали такі основні елементи:

- безкоштовний (або за мінімальну плату) розподіл збіжжя;
- використання всіх пустуючих площ для засіву безкоштовним збіжжям;
- переселення голодуючих у благополучні регіони країни.

Таку соціальну політику слід вважати гуманною і відповідальною, але провадилася вона лише у надзвичайних ситуаціях [7].

1.3. Організація соціальної допомоги та суспільної опіки в давній Греції та давньому Римі

Зокрема, у VI–V ст. до н.е. серед сотень давньогрецьких полісів на перший план вийшли два найсильніших міста-держави – Афіни і Спарта (Аттіка і Лаконія).

Давні Афіни (640/635–559 рр. до н.е.)

Не дивно, що саме в державах Стародавньої Греції і перш за все в Аттіці (Афінах) були закладені основи державного регулювання благодійності й опіки.

Політична реформа була спрямована на знищення родових відносин, династійних привілеїв, замість них встановлювалися привілеї на основі громадської служби, ця суспільна система отримала назву тимократії. Так була введена тимократична форма правління державою, яка послугувала подальшим поступом до знищення родових відносин.

Ідеологема допомоги відображала особливості родового суспільства і нової політики, що проводилася відповідно до реформ Солона.

Ідеологема державного патерналізму знаходила свою реалізацію у захисті прав і свобод громадян і прояву нетерпимого ставлення до розкоші.

Важливим демократичним нововведенням Солона стало «право всіх і кожного захиститися за тих, кого ображають». Ця правова норма найшла втілення у реформах економічних, політичних і правових. У цей час вважалося, що праця – основа благополуччя людей, а розкіш – причина усіх бід і нещасть. Держава бере під контроль цю соціальну хворобу і сприяє тому, щоб бідні мали підтримку, щоб не опуститися до стану жебрацтва.

Завдяки реформам Солона скоротився продаж дітей за неуплату боргів. Інститут дитинства став важливішим інструментом у боротьбі проти бідності. Солон зобов'язав батьків навчати дітей професіям, у противному разі дітям дозволялося не годувати своїх батьків у старості. Солон підтримував найбідніші верстви населення через традиційну форму симпосій. **Сімпосій** (дав.-гр. *συνόσιον* *симпозіон* від дав.-гр. *συνίπειν* *симпінейн* – *пити разом*) – ритуалізований бенкет у Стародавній Греції, що супроводжувався буйними веселощами – важлива складова чоловічого дозвілля, та масовим пригощанням бідних.

У цей час виходять закони про підтримку за державний рахунок громадян, які отримали поранення чи інвалідність на війні. Ці закони слугували поштовхом до того, щоб у подальші роки люди, які надали послуги державі, отримали підтримку із державної казни.

У гомерівському епосі *philos* пов'язаний з інститутом сім'ї і гостинністю (М. В. Фірсов та ін.). Водночас стосовно злидарів жителі полісу проявляли співчуття, давали милостиню, іноді одягу та взуття, запрошували до участі в бенкетах. Виразом гостинності було створення готелів для приїжджих, розміщення у яких здійснювалося безкоштовно, хоча про харчування треба було дбати самому.

У Греції для фінансування всенародних свят та видовищ багаті люди відправляли літургії – своєрідні повинності, які полягали в покритті витрат. Розмір літургій наперед не визначався і залежав від того, наскільки багаті люди намагалися здобути прихильність і симпатію в народі чи перевершити один одного в багатствах і розкошах. Відтак у стародавніх Афінах склалася *своєрідна система соціальної допомоги*, коли частину благочинних функцій брали на себе заможні громадяни, а іншу частину – держава. Так, остання переважно покривала витрати на організацію всенародних свят (видавала народу гроші на їх відвідування і пригощання), надавала соціальні допомоги: синам воїнів, котрі загинули на війні, виховувалися за державний рахунок, іноді в неврожайні роки голодуючим надавалась допомога у вигляді роздач або продажу здешевленого хліба; відряджала громадян у подорожі (головно з метою навчитися корисного у заморських країнах).

У цілому в Стародавніх Афінах склалася своєрідна система соціальної допомоги, за якої левову частку благочинних функцій виконувала держава. Поряд із державними формами підтримки виникає філантропія (у перекладі із грецької означає «любов до людей») – добродійність як форма гуманізму, моральних уявлень і дій, спрямованих на надання допомоги бідним, покаліченим, слабким, тим громадянам, які перебували у важких життєвих ситуаціях. На відміну від первісного суспільства, ці відносини допомоги стали не обов'язковими, що прийнято серед кровних родичів, а добровільними. Філантропія мала вже й іншу економічну основу – приватну власність, а тому передбачала в основному допомогу матеріальну.

Давня Спарта (IX–VIII ст. до н.е.)

Ідеологема допомоги у Давній Спарті була складною. В її основу покладений архаїчний концепт допомоги і взаємодопомоги, *aídos*, що відображає норми життєдіяльності родового суспільства, але ускладнений державними нормативними вимогами, введеними Лікургом, а також концепт *philoi*, дружності.

Закони Лікурга трансформували традиційний інститут взаємодопомоги, потлач. У відповідності із законом потлача за дар вимагався обов'язковий віддар у пропорціях, що перевищували добровільне підношення дарителя. Лікург, який намагався зберегти паритетну рівність між спартіатами як принцип і норму життєдіяльності спартанського суспільства, вносить нові правила у систему родових принципів обміну.

Як писав Ксенофонт, принцип «однакового розпорядження» і поширює його на дітей, рабів і майно. Кожен спартанець міг розпоряджатися як своїми дітьми, так і чужими. Він міг брати рабів, собак, майно для необхідних потреб господаря, причому це діяння не вимагало віддару, а відповідало прояву солідарності одного вільного суб'єкта по відношенню до другого і визначалося як дружелюбність, *филлофронесис*. Така допомога товаришам оцінювалася навіть вище любові до слави, оскільки, відповідно Лікургу, було справою прояву душі.

Philoi (філіо), чи дружелюбність, як система соціальних відносин пронизувала всю систему взаємних зобов'язань спартіатів. Введена Лікургом у якості норми життєдіяльності, вона виступала як система зобов'язань старшого по відношенню до менших, сильного по відношенню до немічного. Концепти філіо являлися моральним імперативом спартиату, мали ієрархічні рівні практичного втілення. Філіо як система державної практичної етики поширювалося лише на спартіатів, що відрізняло вільну

людину від представників інших верств населення.

Один із важливіших принципів життєдіяльності у спартанському суспільстві був пов'язаний із концептами любові до свободи, філелеутерон, проти чого у подальші століття буде вестися боротьба і в Греції, і в Римі. Філелеутерон забороняв спартіатам займатися якими-небудь видами діяльності, крім тих, «які забезпечували державі свободу». Тому розподіл праці, що вкорінився у цей час в інших грецьких держав, у спартанців відсутній, виключення становлять лише «військові спеціалізації». Це також було пов'язано з нормативними вимогами життєдіяльності: закони Лікурга стояли на захисті майнової рівності, щоб господарська діяльність не приводила до розчленування спартанського суспільства, не формувала у спартанців таких якостей, як любов до багатства, філоплутна, жадності до грошей – філохрематна. Проте найвищою формою прояву філію у спартанців була любов до своєї вітчизни, філопатрія.

Прояв любові до свого життя, філодзоя, навпаки, вважалося у спартанців признаком страху і рабства, а той хто покинув батьківщину розглядався як винуватець бід і страждань своїх близьких. А людина, просякнута любов'ю до співвітчизників, філополитія, схвальна, навіть якщо загинула за них.

Основним суб'єктом допомоги виступала держава, яка брала життєдіяльність спартиата під свій контроль на кожному етапі його життя, являючись відповідний інститут соціалізації, що відповідає віку і соціальному статусу. Вільним громадянам Спарти надаються казарми, вони забезпечуються продовольством і одягом, з ними займаються вчителі. Держава виділяє спартанцям земельні наділи і рабів для їх обробки. Загалом уся система патронату була підкорена лише одному – збереження воєноздатності спартіатів.

Основним об'єктом допомоги з боку держави були спартіати як воєнне формування, готове встати на захист своєї батьківщини. Цьому була влаштована вся система державного життя у Спарті: законодавство, система розподілу, контролю і виховання. Відношення до людей похилого віку було двояке. З одного боку, вони розглядалися як соціально вразливі, не здатні протистояти ворогам і тому потребували захисту. Обов'язок молодшого покоління полягав у захисті старших.

Можна говорити про те, що в Спарті процвітав раціональний інфантицид. Новонароджений показувався геронтам, які визначали його фізичний стан і здоров'я. Слабких і хворих кидали в Апотети, у щілини Тайгета. Здорових дітей залишали батьку, при цьому у якості «державної підтримки» виділялася годувальниця.

Із семи до 20 років держава розділяла дітей по агелам, загонам, де їх

привчали разом гратися і вчитися, пізнавати військове мистецтво. Вони отримували від держави хітони, а в тринадцять років – плащі. Скромність у харчуванні і в одязі входили у систему державного виховання спартанців. Інститути допомоги і підтримки являли собою багатофункціональну освіту, що виконувала функції захисту, контролю і виховання.

У спартанців існував інститут опіки над сиротами. Дитина, у якої не було обох батьків вважалася сиротою і забезпечувалася державною підтримкою.

Давній Рим

Стародавній Рим – одна із цивілізацій Давнього світу, що отримала свою назву від головного міста – Рима. Римська держава із часом стала однією з найбільших імперій. За час свого існування давньоримська цивілізація трансформувалася з монархії на олігархічну республіку, а потім – на автократичну імперію. Найбільшої могутності Стародавній Рим досяг у II ст. н.е., коли під його контролем опинилися території від сучасної Шотландії на півночі до Ефіопії на півдні та від Вірменії на сході до Португалії на заході.

У Стародавньому Римі, як і в Стародавній Греції, існували державні (владні) та приватні форми соціальної допомоги.

Основою давньоримського суспільства був рід, члени якого мали спільну власність. Можна передбачити, що основу родинного устрою становили ті ж пов'язані з розподілом родової власності і підтримки членів роду елементи допомоги, що і в інших народів. Із трансформацією родових відносин відбувається зародження держави з формами військової демократії. Початок реформ було покладено Нумой Помпілієм, завершення ж процесу прийшлося на роки правління Сервія Туллія (578–534 рр. до н.е.). Плутарх, описуючи роки правління Нуми Помпілія, відмічає, що той провів серію законодавчих реформ, зокрема об'єднав населення по ремеслах, обмежив право продажу батьками своїх дітей, надав «малозабезпеченим громадянам» землі, щоб «знищити бідність». Періодичні виплати, які приймають форму постійних дотацій, поступово стають нормою життєдіяльності римського суспільства, а також основним і постійним джерелом існування соціальних низів. Ця політика досягне свого розквіту у період імперії і буде визначена Ювеналом як політика «хліба і видовищ».

Державний концепт права допомоги ґрунтувався на основі прийнятих законів, які у вигляді інших положень містили законодавчі норми відносно матеріальної підтримки населення і надання йому різних пільг. Так, громадяни за особливі заслуги могли бути звільнені від міських

налогів, їм надавалися пільги як придбання зерна за низькими цінами тощо.

У період республіки держава бере під свій контроль систему патронату над дітьми-сиротами. У законі XII таблиць, одному із давніших збірки законів римського права, поряд з іншими прописані норми опіки над дітьми-сиротами. Фактично цей закон знизив рівень інфантициду – законного вбивства дітей. Проте цей закон не позбавив права на вбивство дітей-інвалідів.

З кінця II ст. в Древньому Римі існувала така форма державної соціальної допомоги, як підтримка дітей незаможних батьків і сиріт, що отримала найменування «аліментація». Її економічною основою були відсотки, що перераховували в державну казну від здачі в оренду державних земель, видачі позичок землевласникам. Переважно використовували сімейно орієнтовані способи соціальної підтримки: усиновлення, опіка, але існували й «виховні будинки». Одну з перших таких установ заснували за часів імператора Августа (63 р. до н.е. – 14 р. н.е.).

У період імперії складається абсолютна влада імператора. Він стоїть на чолі римського війська, у сферу його впливу входить судова і законодавча влада, практично одноосібно керує усіма сферами римського суспільства, на свій розсуд визначає об'єм виплат різним верствам населення.

Християнський концепт вносить нові змісти у концепти допомоги і підтримки. У її основі лежали мотиви співчуття по відношенню до людини, його потребам і проблемам, поняття милосердя, любові до ближнього. Така мотивація поступово канонізується, стає обов'язковим законом життя істинного християнина. Формами допомоги у цей час виступали: милостиня; підтримка і утримання вдів і жінок, сиріт; підтримка і лікування хворих, бідних, непрацездатних; підтримка ув'язнених; підтримка тих, хто зазнав біди під час стихійного лиха; турбота про подорожуючих.

Таким чином, у стародавніх класичних рабовласницьких державах виникає новий вид соціальної допомоги. Його суб'єкт – держава, об'єкт – вільні громадяни із числа незаможних, інвалідів, сиріт та інших категорій громадян, нездатних до самозабезпечення. Допомога мала в основному обов'язковий, систематичний характер. Її надавали відповідно до права, закріпленого в законах, що породжують обов'язок суб'єкта її здійснювати й право об'єкта вимагати й одержувати допомогу. Для реалізації відносин допомоги влада створила спеціальні інститути, структури й установила відповідальних посадових осіб, що утримуються за казенний рахунок.

ТЕМА 2.

СОЦІАЛЬНА ДОПОМОГА У ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ В ПЕРІОД РАННЬОГО (V–X СТОЛІТТЯ) ТА КЛАСИЧНОГО (XI–XV СТОЛІТТЯ) СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

2.1. Християнська церква як перший соціальний інститут допомоги в епоху середньовіччя

У 476 р., ослаблена внутрішніми суперечностями рабовласницького ладу, перестала існувати Римська імперія, яка занепала під тиском варварських племен. В історії Європи почався новий етап історичного розвитку, який умовно називається середньовіччям. На зміну рабовласницькому ладу прийшло феодальне суспільство, в якому політична влада належала, світським і духовним феодалам. Ідеологічною твердинею феодалізму стали релігія і церква, які монополізували науку, мистецтво та освіту.

Епоха феодалізму успадкувала від Римської імперії християнську релігію в її західному різновиді, що відома з 1054 р. під назвою «католицизм». Саме він став головною ідеологічною силою європейського феодалізму; поступово зміцнюючи свої позиції, перетворився у «державу в державі». Християнська церква виявилась основним носієм благодійності і опіки в період раннього і класичного середньовіччя.

В історії людства період Середньовіччя хронологічно окреслюється V – серединою XVII ст. Він починається від розпаду античного суспільства в Європі й закінчується новим часом, коли відбулися революції в Нідерландах, Англії, пізніше у Франції. Для цього етапу характерні соціальні перетворення, які й нині мають суперечливі, неоднозначні оцінки. Так чи інакше, зрозуміло, що розвиток античного суспільства поступово гальмувався, спостерігалася криза в його політичній, правовій, ідеологічній системі, яка підтримувала соціальний та державний устрій. З V ст. наступає епоха Середньовіччя, в якій виділяють три періоди: раннє Середньовіччя (V–XI ст.), період розвинутого (класичного) Середньовіччя (XI–XV ст.), пізнє Середньовіччя (кінець XV – середина XVII ст.).

У ранньому Середньовіччі спостерігалася поступова руйнація античних рабовласницьких порядків. Політика анексії, насильного приєднання, загарбання чужих територій, матеріальних і людських ресурсів себе вичерпує. Занепадають ремесла й торгівля, відповідно зменшується роль міст у життєдіяльності суспільства, більшого значення знову набуває землеробство. Засоби виробництва та матеріальні блага здебільшого

концентруються в руках порівняно невеликої кількості рабовласників, продуктивність праці падала. Деформація рабовласницьких відносин викликала зміни і в соціальній стратифікації. Збільшилися такі прошарки суспільства, як вільновідпущеники (лібертини), вільні люмпени (вільні громадян, але дуже бідні, які самі не могли прогодуватися й вимагали від властей «хліба та видовищ»), професійні солдати, існування яких було можливе в умовах постійних війн. Колони («землероби») – вільні орендарі невеликих ділянок у рабовласників нерідко потрапляли у залежність від землевласників і ставали особисто невольниками.

Значно загострився антагонізм між рабами та їхніми господарями. Правлячі кола для збереження стабільності створюють жорсткіше законодавство проти рабів, вільних землеробів закріплюють за землями, ремісників – за їх об'єднаннями. З іншого боку, Римська держава витрачала багато ресурсів (людських, матеріальних) на підтримання свого імперського статусу. Від усього цього становище населення погіршувалося, зростало його незадоволення, порушувалась керованість суспільством. Особливу увагу звернемо на те, що саме в цих умовах відбувався розлад світоглядних орієнтирів, які раніше забезпечували стабільність суспільного устрою.

Видатний римський поет і мислитель періоду «золотого віку» римської літератури Квінт Горацій (65–8 до н.е.) із сумом констатував: «Яка користь у даремних законах, коли не діють (добрі) моральні звичаї». Ціннісні орієнтації, уявлення про світ, суспільство, людину, які існували впродовж багатьох століть в античному суспільстві, втратили регулятивну роль у 25 суспільстві, насамперед це стосується політеїстичної релігійної системи, численного пантеону римських богів.

У східних провінціях Римської імперії поширюється монотеїстична релігія – християнство, яка в складних економічних, політичних, моральних, психологічних умовах дала людям віру, надію на майбутнє, виявила любов до них, причому без розрізнення їх приналежності до тих чи інших етнічних, класових груп, статі тощо. За християнським віровченням усі люди рівні перед Богом. Це особливо контрастувало з офіційною римською релігією, яка обслуговувала деспотичну державу.

Найбільш широка картина милосердя і любові до ближнього розгорнута в Новому Заповіті. Ісус Христос закликає людей складати собі скарби на небі: «Не складайте скарбів собі на землі, де нищить їх міль та іржа, і де злодії підкопуються та викрадають. Складайте ж собі скарби на небі, де ні міль, ні іржа їх не нищить, і де злодії до них не підкопуються та не крадуть. Бо де скарб твій – там буде й серце твоє».

Спочатку християнство формувалося як рух знедолених мас – рабів,

бідноти. Християнська концепція полягала в тому, що існують основні права людини, даровані Богом, такі, як право на життя, на свободу, прагнення до щастя, право володіти і розпоряджатися власністю та інші. Кожна віруюча людина мала дотримуватися Божих заповідей, інакше кажучи, моральних і духовних законів. Насамперед їх зміст зводився до того, щоб любити Господа Бога, любити свого ближнього, як самого себе, шанувати батька і матір, не вбивати, не перелюбствувати, не красти, не промовляти неправдивих свідчень на ближнього свого, не бажати дому його, не гніватися на брата свого, миритися із суперником, любити ворогів, милостиню творити тайно та інші.

Християнське милосердя як вид соціальної допомоги ідеологічно ґрунтувалося на релігійних догматах: у першу чергу на любові до ближнього (як до самого себе) і доброму, співчутливому ставленні до людей, які потрапили в нещастя. Ще в Старому Заповіті благочестивим людям вказувалося на необхідність робити добро бідним – залишати часточку свого врожаю «для вбогого та прихोдька». Християнський світогляд також відображав милостиве ставлення до вбогих. Ісус Христос учив: «Хто просить у тебе – то дай, а хто хоче позичити в тебе – не відвертайся від нього».

Відповідно до християнського віровчення ближнім уважалася кожна людина, яка потерпає. Образно такий підхід був сформульований Ісусом Христом у притчі про милосердного самарянина. Звернемося до змісту цієї історії. Якимсь в Ісуса Христа один законник, тобто іудейський віруючий, який суворо сповідував релігійні закони, запитав: «Учителю, що робити мені, щоб вічне життя досягнути?». На це Ісус Христос відповів: «Що в Законі написано?». Той чоловік сказав: «Люби Господа Бога свого всім серцем своїм, і всією душею своєю, і всією силою своєю, і всім своїм розумом, і свого ближнього, як самого себе». Спаситель йому відказав: «Правильно ти відповів. Роби це, і будеш жити». Однак у чоловіка виникло 26 питань: «А хто ж ближній?». І тоді Христос розповів притчу про милосердного самарянина. Один чоловік ішов з Єрусалиму до Єрихону і попався розбійникам, які обдерли його і завдали йому ран, та й утекли, покинувши його ледве живого. Проходив випадково тією дорогою один священик, побачив його і проминув. Так само й левит надійшов на те місце, поглянув, – і теж проминув. Священик і левит не виконали Божу заповідь про любов до ближнього, переймаючись насамперед заповідями про культову чистоту (їм заборонялося доторкуватися до померлих серед свого народу). Проходив там і якийсь самарянин та й натрапив на нього і, побачивши, змилосердився. Він підійшов, обв'язав йому рани, наливши оливи й вина. Потім його посадив на власну худобину і приставив його до

гостиниці, та й клопотався про нього. А другого дня, від'їжджаючи, вийняв він два динарії та дав їх господареві та проказав: «Заопікуйся ним, а як більше що витратиш, заплачу тобі, як вернуся».

Драматизм цієї ситуації полягав у тому, що допомогу надав випадковий самарянин, представник народу, який на той час ворогував із іудеями. (Самаряни були народом, який виник у результаті етнічного змішання євреїв із переселенцями з різних областей ассирійської імперії. Після повернення євреїв із вавилонського полону самаряни висловили бажання брати участь у відновленні Іерусалимського храму, але євреї відмовили їм у цьому, імовірно, через те що самаряни поклонялися ідолам і не були чистокровними ізраїльтянами. Із цього часу між іудеями й самарянами почалася ворожнеча.) Таким чином, іудею, який потрапив у біду, допоміг не одноплемінник, не єдиновірець, а, за поняттями того часу, – ворог. Ісус запитав у віруючого: «Котрий же з цих трьох, на думку твою, був ближній тому, хто попався розбійникам?». А він відказав: «Той, хто вчинив йому милість». Ісус же сказав йому: «Іди і роби так і ти!».

Така нормативна християнська вимога міжособистісної взаємодії виникає в перших християнських таїнствах, спільних вечірніх молитвах, трапезах. Згодом цей процес ускладнюється й розширюється в міру того, як діяльність християнина набуває різні форми. Активність не обмежується тільки підтримкою всередині християнської громади, а продовжується соціумі, куди переносять ці принципи світобачення, моральних цінностей і нормативної поведінки стосовно інших членів спільноти. Усе це призводить до переосмислення в працях і заповідях апостолів і батьків церкви поняття взаємодії як міжгрупового, так і міжособистісного процесу. Внутрігрупова допомога й взаємодопомога спрямовується на соціум, канонізується, регламентується, оголошується обов'язковим законом життя щирого християнина.

Визначаючи благодійність як християнську норму, Апостол Павло виділяв тих, хто істинно потребує, і прохачів, які не бажають працювати: «Як хто працювати не хоче, нехай той не їсть!». У підходах до жебраків був принцип «сімейної відповідальності»: якщо бідний мав родичів, то допомогу він одержував не від церкви.

Ще на ранніх стадіях християнської помочі виділяються пріоритетні групи, яким підтримку надавали в першу чергу – служителі й пастирі церкви, старі жебраки, безпомічні діти; інші люди, які вкрай потребують допомоги [6, с. 25–27].

До церкви у середні віки перейшла дуже важлива функція – підтримувати соціальний мир і пом'якшувати соціальні суперечності.

Природно, що церква не розділяла із світською владою відкритої

агресивності у ставленні до обездолених, так як ворожість була б несумісна з проповіддю смирення, любові до ближнього і рівності всіх перед Богом. Програма церкви у стосунках із бідними фактично зводилась до вимоги милостині; при цьому не ставилось питання про знищення соціальної нерівності.

Середньовічна концепція бідності є носієм протиріч: з однієї сторони пропагується потреба відмови від багатства; з іншої – необхідність подавати милостиню.

Допомагали тим, хто потребує, переважно у неділю, коли віруючі збирались у Божий храм. Цей день Апостолом Павлом був вказаний як найбільш відповідний справі благодійності.

Церква не обмежувалась лише проповідями про необхідність милостині, вона прагнула на ділі допомогти обездоленим. Так, до чверті церковних прибутків використовувалось з культовою та благодійницькою метою. Зміцнення церковної системи призвело до того, що роздавання хліба і складання списків убогих стали прерогативою церкви.

Церкві належить одна з перших теоретичних настанов у галузі суспільної опіки. У 1100 р. Римська церква видала зібрання канонічних законів із теорії і практики благодійності.

Таким чином, Візантійська імперія утворилася в результаті офіційного розділу Римської імперії в 395 р. на Західну і Східну. Після падіння Західної Римської імперії в 476 р. Східна залишилася єдиним продовженням колись цілої імперії. Постійні міжусобні феодалні війни, війни з зовнішніми ворогами (печенігами і тюрками-сельджуками) привели до подрібнення і ослаблення Візантійської імперії. Латинське завоювання XIII в. зумовило падіння імперії, після звільнення від завойовників в 1261 р. Візантія скоротилася в кілька разів і в XV ст. під ударами турків-османів припинила своє існування.

До свого падіння Візантійська імперія протягом століть зберігала централізоване державне управління. Спадкоємці Римської імперії залишили незмінною не тільки систему державного управління, систему виборів імператорів, а й систему управління демосом. Видача грошей, видовища, забезпечення хлібом і зерном за низькими цінами – всі колишні механізми управління народом продовжували діяти і використовувалися як засіб попередження народних хвилювань.

Тим часом історія Візантійської імперії зберегла численні свідоцтва існування системи допомоги та підтримки, серед яких особливу увагу привертають відомості, що відносяться до V–X ст., коли закладається візантійська модель допомоги, що вплинула на Київську Русь.

2.2. Монастирська модель благодійності

Під час епідемії чуми велику підтримку населенню надавали монастирі, які перетворювалися на **центри розподілу милостині**. Так, у 1355 р. в м. Любек милостиню отримали 19 тис. осіб, коли населення міста становило 22–24 тисячі. Роздаванням хліба в Родезі, організованим місцевим братством, було охоплено 6 тис. осіб при населенні міста 5 тис. осіб. У братстві Сан-Мішель (Флоренція) милостиню роздавали 5–7 тис. осіб на рік при населенні міста близько 17 тисяч, у тому числі регулярно отримували милостиню до тисячі осіб. Роздавали милостиню у заздалегідь визначені дні, які були добре відомі в окрузі, для того щоб нужденні могли приходити і з віддалених місць.

Розподілом милостині благодійна діяльність монастирів не обмежувалася, ще одним напрямком їхньої соціальної роботи була **постійна допомога** нужденним через **монастирські шпиталі**. Наприклад, шпиталь Святого Духа в Кельні утримував 1403 р. до 400 жебраків кожного тижня, крім тих, що постійно проживали в цьому шпиталі. Протягом XV і XVI ст. цей напрямок роботи монастирів зберігався і розширювався. Хроніка свідчить, що у згаданому монастирі в 1475 р. шпиталь щоденно розподіляв милостиню вже серед 700 жебраків. Монастирські шпиталі надавали також **нічліг прочанам**, що потрапили в біду. Центральні шпиталі було створено в Бреско (1447 р.), Мілані (1448 р.) і Бергамо (1449 р.). Вони поєднували цілу низку церковної доброчинності: так звані «благочестиві банки» надавали допомогу біднякам перед домаганнями лихварів, релігійні братства утримували немічних бідняків, а парафіяльні священики намагалися підтримувати нужденних.

У Венеції 1528 р. було засновано одночасно аж чотири шпиталі для жебраків, в яких вже за півмісяця перебувало близько 1 тис. осіб, які отримували від церкви хліб, суп і вино. Чисельність клієнтів цих шпиталів постійно зростала, хоч в умовах епідемії така скупченість людей призводила до миттєвого поширення хвороби. Тому вже до кінця першого місяця тут померло близько 290 осіб, а протягом наступних півроку ще 1850 людей. Проте згадана практика **концентрації допомоги при монастирях** вже у XV ст. стала **загально поширеною** в більшості європейських країн.

Але інколи розгорнута монастирями благодійницька діяльність виходила, мабуть, за межі необхідного – її критики відзначали, що щедра милостиня мала **деморалізуючий вплив** і спонукала до неробства. У зв'язку з цим наприкінці XIV ст. робляться перші спроби встановити

світський контроль у поєднанні з духовною владою за діяльністю шпиталів. Спеціально створені комісії (наприклад, у Мілані) мали за мету виявити і скласти списки жебраків та німичних бідняків, а також влаштувати для них приміщення в шпиталях [7, с. 21].

2.3. Роль чернечих орденів у реалізації ідей милосердя і допомоги ближньому

У X–XI ст. активну роль у процесах підтримки вразливих верств населення та наданні соціальної допомоги відігравали чернечі ордени, які являли собою своєрідний суспільний благодійницький інститут християнської церкви, де на практиці реалізовувались ідеї милосердя і допомоги ближньому. Чернечі ордени – товариства людей, які добровільно зреклись всіх світських благ і мають за мету служіння ідеалам, досяжним лише через самозречення і віддалення від загалу. Як особливі установи, християнські монастирі з'являються у IV ст. Суттєві зміни в устрій монастирського життя в ніс у VI ст. Статут Бенедикта Нурсийського, в якому значне місце належало **фізичній праці й читанню**. Останнє мало особливо важливе значення, бо започатковувало наукову діяльність ченців. Орден бенедиктинців широко розгорнув свою діяльність з кінця VI ст. і став **могутньою цивілізуючою силою**.

А вже в XI–XII ст. чернечі ордени поділилися на **два основні типи**. Перший тип були традиційні ордени, у тому числі бенедиктинці, мали за мету служіння Богові молитвою, казанням, дотриманням обітниць. Другий тип оновлені ордени (антоніни, тамплієри, іоанніти та ін.) ставили на перше місце **практичні цілі** – догляд хворих і поранених, охорону прочан, а також визволення силою зброї Святої землі.

Так, Іоніти, Лазарети надавали допомогу хворим. Тому що, спеціально задля опікування прокаженими було створено **орден св. Лазаря** (звідси – лазарети), який утримував лепрозорії. Главою цього ордену міг бути обраний лише хворий на лепру, а Бегарди і Алексіани брали на себе нелегкі обов'язки допомоги тим, хто перебуває на порозі смерті, здійснювали їх поховання, Треніторії турбувались про викуп полонених.

Важливим явищем стало виникнення у цей період «жебрацьких» чернечих орденів, таких як ордени францисканців, домініканців, премонстратів, картезіанців і цистеріанців, що зводили бідність до ідеалу і протиставляли себе ченцям традиційних орденів (таким, як бенедиктинці), більш світських, які володіли величезними скарбами. Найбільшої популяр-

ності серед незаможних набули проповіді добровільного жебрацтва, викладені в «Правилах життя» знаменитим проповідником **Франциском Ассизським** (1182–1226 рр.). Франциск засуджував гроші, торгівлю і надмірні матеріальні блага, що недоброзичливо сприймалося багатьма представниками духівництва. Проте папа Інокентій III, враховуючи вплив його проповідей на населення, схвалив пропозицію щодо створення спеціального чернечого ордену францисканців, який було засновано в Італії 1207 р. Щоправда, в статуті нового ордену радикальні «Правила життя» було значно пом'якшено – не відкидалося володіння майном, фінансові обладунки та ін. Це був перший **орден старцюючих** (жебракуючих) **ченців-міноритів** (менших братів), які селилися в передмістях серед бідного люду, щоб розділити з ним його долю і краще знати його проблеми (другим став орден домініканців в Іспанії в 1215 р.). Невдовзі францисканці з'являються в таких багатих містах, як Аугсбург, Регенсбург, Зальцбург. Монастирі ордену утворюються в Англії, Франції, Іспанії та інших країнах.

Отже, виникнення чернечих орденів, насамперед, полягало в ідеалізації бідності. Проте епідемії, війни та інші біди змінили ставлення до неї, бо держави потребували робочої сили, активних людей для економічного будівництва. Поступово сформувались два погляди на убогість. З одного боку, бідняки сприймалися як деградовані, неповноцінні, навіть небезпечні істоти; що провокувало до них репресивні заходи та дискримінаційні програми. З іншого боку, до обездолених проявлялось співчуття.

Тому інститут церкви – носій не лише нової державної ідеології, але й нової філософії допомоги, основаної на християнських канонах милосердя. В цей історичний період з'являється перша офіційна інституційна форма захисту у вигляді приходів і монастирів, які виконували різні функції.

ТЕМА 3.

РОДОПЛЕМІННІ Й ГРОМАДСЬКІ (ОБЩИННІ) ФОРМИ ДОПОМОГИ І ВЗАЄМОДОПОМОГИ У СЛОВ'ЯН ДО КІНЦЯ X СТОЛІТТЯ

3.1. Основні форми допомоги та взаємодопомоги у слов'янських громадах

Поява найдавніших людей на території теперішньої України сягає приблизно 1,5–1 млн. років тому. Людина сучасного фізичного типу з'явилася приблизно 40 тис. років тому. Упродовж двох тисячоліть (IV–III тис. до н.е.) найяскравішою культурою тут була трипільська культура (за назвою поселення поблизу с. Трипілья на Київщині, яку відкрив 1898 р. дослідник В. Хвойка). Вона була поширена на величезній території: Лісостепове Правобережжя, Подністров'я, Волинь, Степове Причорномор'я, частина території сучасних Молдови й Румунії.

Трипільська культура, як провідна серед племен Східної Європи, прискорила розвиток відсталіших племен, що населяли її центральні, північні та східні регіони. Ця етнокультурна спільнота була носієм розвиненого землеробсько-скотарського господарства, мистецтва, житла й містобудування, ремесел, перших металевих виробів із міді, високохудожніх творів мистецтва й складних ідеологічних уявлень, що в сукупності мало чим відрізняло трипільців від ранніх цивілізацій V–IV тис. до н.е. Стародавнього Сходу.

Характерною рисою географічного положення земель, що належать сучасній Україні, було розміщення між Центральною Європою й Азією. Племена, які в давньому минулому населяли ці землі, мали тісний зв'язок із Західною Європою. Одночасно їх погляди спрямовувалися і на Схід. Процес формування східних слов'ян, а згодом й українців став результатом надзвичайно складного взаємопереплетення, взаємодії та, у свою чергу, протидії упродовж тисячоліть як місцевих (автохтонних) спільнот (цивілізацій), що виявляли себе на території Східної Європи, так і тих цивілізацій, які репрезентували культурологічні впливи Заходу й Сходу.

Наприкінці II тис. до н.е., як вважають деякі вчені, праслов'яни виявили тенденцію до поділу на дві частини: західну – предків західних слов'ян і східну – предків східних слов'ян.

У VIII–IX ст. східні слов'яни перетворилися на провідну етнічну групу Європи, стали основою утворення однієї з найбільш розвинутих держав раннього Середньовіччя – Руської держави (Київської Русі).

Реконструкція історії наших предків періоду первісного суспільства дає таке узагальнене уявлення про форми допомоги та взаємодопомоги:

- культові з різноманітними сакральними (священними, тобто такими, що стосуються релігійного культу й ритуалу) атрибутами;
- общинно-родові в рамках роду, сім'ї, поселення;
- господарські.

Буденна практика здійснення захисту людини у системі стародавнього роду, життєдіяльність якого підпорядковувалася громадським нормам, знаходила відображення у конкретних формах допомоги та взаємодопомоги, основними з яких були чотири. Однією з них були **культові форми допомоги та підтримки**. Відомо, що міфологічне мислення слов'ян пов'язане з певною моделлю дій щодо захисту та охорони спільності чи окремого її члена. *Архетип* як первісна, початкова форма чогось – це вихідні дії і вчинки здійснювані богом, героєм, предком. Саме вони у ритуальній формі «допомагали» слов'янській спільності «вибудовувати» філософію допомоги, а наслідування їх, діяння за їхнім взірцем формує норми альтруїстичних (альтруїзм як безкорисливе піклування про благо інших) учинків групи людей, об'єднаних певними інтересами. Активно формували стереотипи реципрокної поведінки волхви – у давньоруській традиції жерці, віщуни, чаклуни. Вони відігравали роль певних суб'єктів-регуляторів масових, групових відносин. Причому діяли вони зазвичай за умов економічної, соціальної чи особистої кризи, коли треба було розв'язувати якусь нагальну проблему, виконуючи сакральні та громадські функції. Відомі факти, коли за волховськими законами задля відновлення благополуччя громади, крадіїв урожаю вбивали чи виганяли із поселення, розоривши їх маєток. Така традиція зберігалася в окремих селищах аж до XIX ст. З одного боку, тут наявна суто утилітарна функція редистрибуції (розподілу в кризовій ситуації), а з іншого – механізми розподілу характеризуються нормативною архетипічністю поведінки волхвів як суб'єктів взаємопідтримки. Більш пізньою формою вшанування могутності богів були братчини, що святкувалися сільськими громадами шляхом прославлення святого покровителя. Згодом це було традиційне вузькогрупове свято, що відзначалося або цілим селищем, або кількома селищами «вскладчину», де кожен учасник надавав певну частку продуктів харчування на громадські потреби. Крім того, іншим важливим механізмом закріплення реципрокних відносин, пов'язаних із сакральними установками, були родові обряди шанування предків, які обожнювалися – до них зверталися через культові обряди, що в кінцевому підсумку приводило до певного родового єднання. Відтак у стародавні часи в наших пращурів існували громадські форми допомоги,

головно пов'язані з культом смерті; до них належали громадська тризна, громадська милостиня, «страва», подаяння натуральними харчовими продуктами. Ще один значущий аспект сакралізації процесу допомоги – культ героя, додержування громадських традицій, підпорядкування усупільненим нормам життєдіяльності юних поколінь зрілими. Показовими тут є княжі бенкети (учти), які збирали дружинників, котрі не лише харчувалися у князя, а й використовували своє законне право на бенкетування. Найпоширенішою формою допомоги і взаємодопомоги між князем і дружинниками був викуп полонених, що, скажімо, зафіксовано договором князя Олега із Царгородом (911 р.) і наказом Ігоря (945 р.) «Про порятунок полонених». Ними визначалися взаємні зобов'язання щодо викупу русичів і греків, у якій би країні вони не знаходилися, та повернення їх на батьківщину. Загалом договір вважається першим в Україні документальним свідченням турботи держави про тих своїх громадян, котрі цього реально потребують.

Наступна – **Общинно-родові форми допомоги й захисту в рамках роду, сім'ї, поселення.** Вони пов'язані із ведруським родовим простором, у котрому була закладена традиція піклування про слабких і немічних. Причому форми підтримки старих були різні. Якщо на допомогу не приходила родина, то піклування про них брала на себе громада. Одним із варіантів підтримки літніх було спеціальне відведення їм земель, яке уможлиблювало заготівлю сіна. У похилому віці вони доглядалися окремими представниками громади. Так, старця призначали на постій за чергою, здебільшого на кілька діб, до різних членів громади, де він отримував нічліг і харчування. Названа форма зберігалася до кінця XIX ст.

До прийняття християнства на Русі існували й інші форми допомоги. Наприклад, варіантом відходу на «той світ» було добровільне залишення немічною людиною громади. Старі люди, котрі вже не могли працювати, селилися неподалік громади, на цвинтарі, будували собі келії й жили завдяки подаянням, що було типовим аж до XVI ст. Хоч «старі та малі» належали до однієї соціально-вікової групи, форми допомоги і підтримки стосовно перших і других були близькими, проте не однаковими. Вельми поширеним був звичай, коли полонені дорослі чоловіки умиртвлялися, а жінки та діти адаптувалися племенем переможців і входили до окремих родин. Це був своєрідний родинний інститут захисту і збереження життя матерів і дітей інших етносів чи народностей. Соціально-економічне підґрунтя дару та дарообміну наявне у мотивах усиновлення всередині родової громади і виникнення інституту приймацтва у південних слов'ян. Здебільшого приймали у родину сироту літні люди, коли їм уже важко було давати раду господарству, а вони не мали власних спадкоємців. Той,

кого прийняли до нової для нього родини мав господарювати, шанувати новоявлених батьків, був зобов'язаний поховати їх.

Ще одна поширена форма підтримки сиротам – громадська допомога, що за характером збігалася з допомогою немічним старим, коли дитина переходила з хати до хати на годування (харчування). Сироті могли призначити «громадських» батьків, котрі брали його чи її на утримання. Проте якщо сирота мав своє господарство, то громада протидіяла усиновленню. Такі сироти називалися вихованцями або годованцями. Воднораз вдови, як старі й діти, вважалися соціально незахищеними. Є підстави припустити, що перша форма допомоги вдовам розвивалася за принципом дару-віддaru у системі сакральних групових відносин. До давнього звичаю належить і ходіння за «навальним», що зустрічався ще у XIX ст. на Півдні України. Він полягав у тому, що нужденній жінці надавали допомогу харчовими продуктами, зазвичай восени, після збору врожаю. Коли жінці приносили ці припаси, то вона, зі свого боку, пропонувала гостям випити й закусити. Сільська община наділяла вдів також землею. На них поширювались такі ж форми мирської опіки, як на старих людей.

Серед різних видів господарської допомоги та взаємодопомоги були «помочі» – обов'язкові позасезонні й сезонні. Перші були обумовлені екстремальними ситуаціями, наприклад пожежами, повеннями, масовим падежем худоби. Особливою формою підтримки були «наряди громадою», які стосувалися тих сімей, де дорослі її члени хворіли. Сусіди приходили, щоб розтопити піч, нагодувати худобу, доглянути дітей. Обов'язковими були «помочі» під час побудови хати, збору урожаю. Колективні «помочі» ґрунтувалися на поділі праці, тобто певні види робіт виконували представники різних вікових та статевих груп: чоловіки, наприклад, орали, жінки боронували, старі люди сіяли.

Але однією з активних форм допомоги були толоки. Вони були водночас і формою сумісної діяльності, і формою допомоги бідним селянам, включаючи спільну обробку землі, перевезення сіна, хліба, будівництво хати, млина тощо. Часто збиралися на толоку з економічних міркувань. Наприклад, саме із цих мотивів жінки ходили разом м'яти льон: щоб не топити в stodолі на одному обійсті по кілька разів. Своєрідним різновидом толоки були спільна годівля і спільна заготівля кормів для худоби.

Звісно, поруч із зазначеними індивідуальними формами захисту виникають форми **взаємопідтримки, колективного захисту**, коли допомога чи підтримка надається родині, сусідській громаді, цілому роду.

Ще однією формою є господарські форми допомоги та взаємо-

допомоги. У їх основі лежить «усяка взаємовиручка», а в економічному розумінні – форма обміну, що зародилася у первісній громаді з появою в ній розподілу за працею та особистою власністю. Ранні форми допомоги і взаємодопомоги – реципрокації – первинно мали ритуальний характер і до XIX ст. зберігалися у вигляді народних свят. Передусім підкреслимо, що різні форми селянських «помочей» за всієї їх різноманітності мали певний сценарій, у котрих були збережені рештки магічних аграрних культів. Він охоплював такі елементи: ритуальний договір, де обов'язковими елементами є «хліб-сіль і могорич», спільна трудова діяльність, що здійснювалася в договірні терміни, а після завершення робіт – *спільні* трапеза, ігри, танці, розваги. Отож «помочі» розглядалися як трудове свято, у якому брало участь усе сільське населення, незалежно від соціальної приналежності чи реального статусу. Причому серед різних видів «помочей» як специфічної форми групової підтримки назвемо обов'язкові поза сезонні і сезонні. Різновидом архаїчної моделі допомоги є толоки, що одночасно були і формою спільної діяльності і формою допомоги бідним селянам, включали у себе спільну обробку землі, перевезення сіна, хліба, гною, будівництво хатин, млинів. Ще один вид господарської допомоги – спільне використання робочої худоби («супряга»), коли обробка землі здійснювалася «найманими волами». Тут передбачався взаємообмін послугами, коли одна і та ж особа і надавала, й приймала ці послуги. Імовірно, що саме у цей період утверджується закон «еквіваленту» за формулою «Я – тобі, Ти – мені», що у подальшому буде мати різну інтерпретацію.

Отже, реципрокні та редистрибутні соціальні зв'язки, які реально підтримували збереження єдиного часопростору життєдіяльності праукраїнських поселень, важливого для всіх членів прадавньої спільності, стали основою для виникнення і розвитку християнської моделі допомоги та підтримки усіх – дітей-сиріт, інвалідів, удів, пристарілих, – хто їх явно потребував [40].

3.2. Елементи соціального захисту у слов'янських племен в VI–X столітті

У розв'язанні гострих соціальних проблем, які нині стоять перед українським суспільством, дедалі більшого значення, поряд з удосконаленням державної системи захисту населення, набуває відродження форм і методів благодійності різних організацій, громадських об'єднань та окремих осіб.

Благодійність – це, передусім, вияв цілеспрямованої уваги до людей,

котрі з різних причин не можуть власними зусиллями забезпечити собі хоча б мінімальні умови належного існування за конкретних обставин суспільного повсякдення, а також надання їм посильної допомоги у збереженні й організації своєї життєдіяльності, підтримання їхнього матеріального, соціального та психологічного стану. Стародавні слов'яни, у тому числі й праукраїнці, які відомі з історичних джерел від VI ст. н.е., жили, як відомо, родовими громадами. Закономірно, що в них закріплювалися певні стереотипи спільної та індивідуальної поведінки, серед яких найважливішими є реципрокація та редистрибуція. Саме ці рамкові процеси утворили історично ранні форми соціальних відносин, прийнявши захисну функцію у системі роду як головну, засадничу. Важливо зауважити, що до виникнення класового суспільства ця функція первинно була притаманна усім людським спільнотам. Слов'янські племена не є винятком. Механізми реципрокних зв'язків із часом ускладнювалися і набували етнічного забарвлення, внутрішньої специфічності і відмінного формовияву. Тому реципрокні та редистрибутивні соціальні зв'язки, що підтримували збереження єдиного простору життєдіяльності громади, стали в подальшому основою для християнської моделі допомоги й підтримки людей, які потребували суспільного захисту.

Основними заняттями стародавніх слов'ян були землеробство і скотарство, що вимагали виконання трудомістких робіт груповими і навіть колективними зусиллями. Саме тому у плині повсякденного життя слов'ян такого великого значення набула громада як орган місцевого селянського самоуправління. До його компетенції належали земельні переділи, оподаткування, судові справи, а також питання допомоги нужденним. Родова громада була об'єднана взаємним обов'язком родичів у матеріальній допомозі, захисті й помсті за завдані будь-ким кривди та образи. Таке взаємне зобов'язання було зумовлено як колективним характером виробництва, так і родинними зв'язками між членами роду. Звідси постає закономірне виникнення індо-європейських мов як найвагоміших мовних сімейств, до якої належить більшість мов європейського загалу (включаючи слов'ян), народів Індії, іранської мовної спільноти.

Таким чином, общинно-родові форми захисту в рамках роду, сім'ї, поселення були пов'язані з язичницьким родовим простором – громадою. Вона стала тією основою, яка сприяла після прийняття християнства на Русі появи церковної громади – приходу. Тому, общинно-родова форма допомоги для нас цікава в аспекті підтримки найменш захищених членів спільноти, якими були старі, жінки, діти. По суті, у період язичества була закладена традиція турботи про слабких й немічних.

Поступово громада визначила ставлення до людей, що не були активними учасниками трудового й колективного життя, що призвело до заснування «Інституту старців». Відношення до старих було таке, як і до дітей. Однак поступово формується уявлення про старість як мудрість і певну корисність для громади. Як результат – поява шанобливого й турботливого ставлення до них.

Були різні форми підтримки людей похилого віку. Якщо не допомагала родина, то про них піклувалася громада. Вона могла відводити престарілим землю, що забезпечувало заготівлю сіна. Якщо вони були зовсім немічними, за ними доглядала громада. Літню людину визначали на постій (харчування, проживання) на декілька днів до різних членів громади. Такий вид допомоги став своєрідною суспільною повинністю.

Досить цікаві підходи склались стосовно підтримки дітей-сиріт. Проводилось усиновлення усередині родової общини, так зване «приймацтво». Брали в родину сироту зазвичай люди старшого віку, коли їм уже важко було самотійно вести господарство або коли вони не мали спадкоємців. Приймак повинен був шанувати своїх нових батьків, виконувати обов'язки і т.д. Іншою формою підтримки дітей, які залишилися без родини, була громадська допомога. Вона за характером збігалася з допомогою немічним старцям.

Із розпадом родових зв'язків, що датується початком IX ст., стародавні слов'яни стали об'єднуватися у територіальні, або ще як їх називали, сусідські громади, котрі охоплювали кілька родин і володіли певною територією. Такі об'єднання називалися задругами чи верв'ями і створювалися для здійснення спільних справ, у тому числі й для надання допомоги нужденним. Єдність такої громади підтримувалися широким колом побутово-господарських зв'язків, котрі акцентували увагу їх зверхників на повсякденних соціальних (точніше – життєвих) проблемах поселення.

ТЕМА 4.

КНЯЖА ТА ЦЕРКОВНО-МОНАСТИРСЬКА ФОРМИ ПІДТРИМКИ НУЖДЕНИХ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ В X–XIII СТОЛІТТЯХ

4.1. Вплив Хрещення Русі на зміну моделі соціального захисту населення

Спільними рисами різних народів, як відомо, є здатність до співчуття і співпереживання, готовність відгукнутися на чужу біду, прийти на допомогу тощо. Саме названі спроможності й уміння існують віддавна, змінюючи з часом форми і способи свого виявлення. Споконвіків не обділені ними й слов'яни. Письмові згадки західних мандрівників давнини вказують на виняткові гостинність, милість, доброту, чуйне ставлення до полонених наших давніх предків. Турбувалися слов'яни і про співвітчизників, котрі потрапляли в біду. Так, Київська Русь уклала з греками низку спеціальних договорів під назвою «Про порятунок полонених». Останні визначали взаємні зобов'язання щодо викупу русичів і греків і способи повернення їх на батьківщину (вище згадувані договори князів Олега й Ігоря 911 і 945 рр. відповідно) [40, с. 28].

Доброзичливість, людинолюбність, відкритість слов'янської душі формувалися під впливом *особливих географічних і природних умов*, серед яких слушно виокремити безкрайність рівнинних і лісостепових просторів, помірний клімат, постійну потребу в колективному захисті від войовничих половців та інших сусідніх народностей. Духовність та культура слов'ян стрімко розвивалися також завдяки сподвижницькій діяльності просвітителів Кирила та Мефодія, які у 898 р. створили для них єдину книжно-письмову мову. Вона виявилася одним з визначальних чинників становлення та розвитку слов'янської цивілізації, того особливого одухотворення повсякдення наших пращурів, яким властиві доброзичливість, співстраждання, довірність і любов до рідної землі. У X–XII ст. в Україні-Русі відбувається зміна моделі допомоги і підтримки нужденних. Головно це пов'язано з трансформацією соціально-економічної ситуації та розвитком вітакультурного простору буденного життя слов'ян. До початку IX ст. тут завершився розпад *первіснообщинного ладу*, а тому були зруйновані *родоплемінні зв'язки і відносини*. На зміну останнім прийшли територіальні, політичні та військові, виникли *племінні союзи*, на базі яких урешті-решт створюється держава – **Київська Русь**. Правлячою соціаль-

ною групою молодії держави стали *князь та його дружинники*. Розвиток феодальних відносин, інтереси єдності країни вимагали реформування ведруських уявлень, прийняття спільної релігії. У 988 р. християнство у православному варіанті визнається *офіційною державною релігією*, а відтак з'являється й нова впливова організація – *церква*. Християнізація слов'янського світу справила вирішальний вплив на всі сфери життя тогочасного суспільства, на соціальні відносини, що закономірно позначилося на характері, формах допомоги та підтримки того чи іншого люду. З цього часу починає формуватися *християнська концепція допомоги*, в основі якої перебуває філософія любові до ближнього. «Полюби ближнього твого, як самого себе» – ця формула стає моральним імперативом (себто велінням), що визначає високо людську сутність учинку особи. З іншого боку, вона відображає громадський акт єднання різного народонаселення, стаючи тим самим показником приналежності до певної спільності. Звісно, що основними *об'єктами допомоги стають* хворі, жебраки, вдови, сироти. З'являються *законодавчі акти*, що регулюють відносини у царині підтримки та допомоги різних категорій населення. До найдавніших джерел права належать *церковні статuti* князів Володимира Великого та його сина Ярослава Мудрого, що містять норми шлюбно-сімейних відносин. Виникають також нові *суб'єкти допомоги* – *князь, церква, парафія, монастирі*, утверджуються й *основні її напрямки* – княжа і церковно-монастирська підтримки, парафіяльна благодійність, милостиня.

4.2. Основні тенденції благодійності в Київській Русі.

Княжа підтримка і захист

Філантропічний період в історії соціальної роботи змінився з V ст. н.е. етапом суспільної (общинно-родової, церковної) благодійності, який тривав аж до XVI ст. У Стародавній Русі він тісно пов'язаний з процесом становлення державності та проникненням християнства. До початку IX ст. у східних слов'ян завершився розклад первіснообщинного ладу, руйнування родоплемінних зв'язків. Общини на той час склалися не тільки із родичів, але і чужих (тих, що прийшли) роду людей. Вони не могли існувати на основі старих племінних звичаїв і були надто слабкими, щоб врятуватись від військових та інших загроз, де гарантом безпеки в таких умовах ставав князь із дружиною, що мали оборонний пункт (город). Так, створилась у 882 р. Київська Русь. Із її зародженням зміцнилися внутрішньогосподарські і внутрішньодержавні зв'язки, сформувався зару-

біжний ринок, розвинулась культура. Певний вплив на слов'янські духовність та культуру, які відображають характер взаємин між людьми, мали слов'янські просвітники Кирило і Мефодій, що створили у 863 р. слов'янський алфавіт (кирилицю), а незабаром на його основі і книжно-письменну слов'янську мову, яка охопила значну частину слов'янських народів. Вона стала однією з найважливіших передумов становлення і розвитку самобутньої слов'янської цивілізації з її особливою духовністю, що відрізняється схильністю до добра і справедливості, співчуття і підтримки.

Розвиток феодальних відносин, інтереси єдності країни вимагали реформування поганських уявлень Стародавньої Русі, прийняття спільної релігії. У 988 р. християнство визнається офіційною державною релігією. З його прийняттям з'являється і нова впливова організація церква. Київська Русь вибрала візантійську релігію не тільки тому, що в неї з Візантією були давні торгово-економічні зв'язки, але головним чином тому, що християнство було дуже співзвучне характеру і моралі давньоруського народу з його природною духовністю. Цьому у немалій степені сприяло вчення про порятунок душі та людинолюбство.

Християнізація слов'янського світу справила вирішальний вплив на всі сфери життя суспільства, на суспільні відносини, що позначилося на характері, формах допомоги та підтримки людини. З часу запровадження релігії починає формуватися християнська концепція допомоги, в основі якої є філософія любові до ближнього. «Полюби ближнього твого, як самого себе» ця формула стала моральним закликом, що визначає сутність вчинку індивіда. Основні тенденції допомоги у цей період пов'язані з княжим захистом і опікою, з церковно-монастирською підтримкою.

В історії соціальної допомоги Київської Русі слід розрізняти два періоди. Перший – пов'язаний з поширенням християнства в Київській Русі. Він умовно визначається з часу хрещення Володимира Великого до II пол. XII ст. утворення князівств і поширення християнства на околицях східнослов'янських земель.

Другий етап з другої половини XII ст. до XIII ст. включно, коли благодійницькі функції князя поступово злилися з церковно-монастирськими формами опіки.

Найпростіші види благодійності полягали спочатку майже виключно в харчуванні злидарів. Практикувались вони, як свідчать літописи, окремими «злидарелюбцями», із середовища, яких виділялись князі, духовенство та кращі люди землі. Всі вони, знаходячись під свіжим і здоровим впливом щойно сприйнятого християнського віровчення, охоче повчалися великим релігійним заповідям, головні з яких закликали любити

Бога і ближнього, як самого себе. Практично це означало нагодувати голодного, напоїти спраглого, відвідати ув'язненого, і взагалі так чи інакше проявити своє милосердя і злидарелюбство. Виходячи з таких міркувань, благодійність була не стільки допоміжним засобом суспільного благоустрою, скільки необхідною умовою особистого морального здоров'я: вона більше була потрібна самому злидарелюбцю, ніж злидарю. Давній благодійник, «христолюбець» менше думав про те, щоб доброю справою підняти рівень суспільного благополуччя, скільки про те, щоб підняти рівень власної духовної досконалості. При такому погляді на благодійність допомога бідним була справою окремих осіб, проникнутих ідеями християнської моральності, а не включалась в коло державних обов'язків. Так відносились до неї і князі, з яких багато вихвалялись літописцями за їх злидарелюбство. Св. Володимир, наприклад, дозволяв будь-якому жебракові і убогому приходити на княжий двір, щоб харчуватися, а для хворих, які самі не могли приходити, відправлялися вози, навантажені хлібом, м'ясом, рибою, овочами, медом і квасом. Він влаштовував бенкети на княжому дворі не тільки для бояр і дружинників, а й для убогих, намагаючись всіляко задовольнити їхні нужди. Після свого порятунку, завдяки Божій милості, у битві з печенігами під містом Василівим його щедрість була особливо велика. Володимир наказав зварити 300 варок меду і відзначав свою удачу 8 днів. Бідні отримали особисто від князя велику на той час суму грошей 300 гривень. Повернувшись до Києва, він на радіощах влаштував бенкет для бояр і простого люду. З того часу кожен бідняк міг вгамувати свій голод на княжому дворі і кожен з жебраків міг отримати від князя трохи грошей.

Таким чином, можна виділити три основні форми княжої благодійності: 1) роздача милостині; 2) харчування на княжому дворі; 3) розвезення продуктів містом для убогих.

Князь Володимир встановив разом з митрополитом Львом давати десятину із всього майна для бідних, сиріт, немічних, перестарілих, а також для допомоги багатодітним і тим, у яких майно було знищено вогнем, і нарешті, для полегшення потреб всіх знедолених.

Князю Володимиру приписують заснування перших училищ для навчання дітей, богаділень, можливо також перших лікарень. Окремі джерела стверджують, що ще раніше княгиня Ольга заснувала першу лікарню у Києві, в якій доглядати хворих було доручено жінкам. Що стосується шкіл, то слід відзначити, що їх створення на початках зустрічало опір населення. За свідченням літописця, жінки, в яких забирали дітей на навчання, оплакували їх, як мерців, вважаючи писемність за чаклунство.

Крім князя Володимира історія згадує про ряд інших христолюбних і злидарелюбних князів. Особливо відзначають літописи синів Володимира – Ярослава Володимировича і його брата Мстислава. Так, при Ярославі було відкрито перше в Новгороді училище на триста юнаків-сиріт. Він видав Статут церковний і земський, за якими благодійність, тобто турбота про злидарів і вбогих, залишалась у віданні священників у парафіях та єпископів у єпархіях.

Але найбільшої слави Ярослав Мудрий зажив складанням першого письмового руського зведення законів «Руська Правда». Воно складалося з 37 розділів і, крім статей кримінального характеру, мало статті соціального спрямування, що було незвичним для тогочасних європейських держав. Із 37 його статей 8 цілком присвячено проблемам захисту дітей.

Прославився своїм злидарелюбством також великий князь Володимир Мономах, який за свідченням сучасників, роздавав гроші і предмети першої необхідності обома руками. Опіка над бідними і страждальцями стала одним з найбільших його обов'язків, яскравим свідченням чому служить його «Повчання дітям» (1114 р.). У ньому Володимир Мономах створює образ справедливого захисника слабких і убогих.

Заповіт великого князя виконували і сучасники, і нащадки. Так, сестра його, Ганна Всеволодівна, заснувала у Києві училище для дівчат, яких не тільки утримувала за свій рахунок, але і вчила їх читати, писати і ремеслам. Тут ідея допомоги не зводиться тільки до харчування і надання притулку.

І все ж княжа благодійність в Стародавній Русі не переступила меж приватної опіки. Звідси її найважливіші риси:

1. Княжа благодійність засновувалася на особистому бажанні злидарелюбця, а державної системи благодійності не існувало.
2. Участь в опіці була не обов'язком, а правом князя. Доброзичливе ставлення до жебраків стало рисою вартою наслідування, але не обов'язком для виконання.
3. Допомога князів та інших знатних людей не була систематичною і всеохоплюючою.

У літописах практично не зафіксовано її проявів в екстремальних ситуаціях: під час голоду, епідемій, повеней тощо. Наприклад, 1034 р., в Ярославлі спалахнув голод, але князь Ярослав не вжив жодних заходів щодо його ліквідації.

4. Держава в особі княжої влади мирилась з фактом існування злидарства, дивлячись на нього, як на необхідний, посланий Богом хрест, а сама виступала в ролі приватного благодійника.

4.3. Церковно-монастирська система благодійності

У другій половині XII ст. княжа допомога і захист нужденних суттєво змінились. Це обумовлювалось рядом причин, перш за все ростом монастирської і церковної опіки.

Виходячи у своїй благодійності з морально-релігійних міркувань, князі, природно, схильні були передати сферу соціальної підтримки у розпорядження церкви і доручати здійснення самої справи допомоги представникам релігії, тобто духовенству. Так, вже в церковному статуті 996 р. згадується про обов'язки духовенства з нагляду над опікою бідних, причому на утримання церков, монастирів, лікарень, богаділень і на прийом убогих була визначена «десятина» – десята частина поступлень від хліба, худоби, судових мит і т.д. Подібні відрахування на церкву і благодійність робили також і приватні особи – кращі люди землі.

Церкви і монастирі створюють перші кроки в організації інститутів підтримки, таких як лікарні, богадільні, а також закладають основи медичної допомоги і просвітницької діяльності.

Протягом багатьох століть церква і монастирі залишались осередками соціальної допомоги вбогим, хворим. Перші в державі лікарні, в яких бідні, опікувались і користувались безкоштовним лікуванням, були запроваджені Переяславським єпископом Охрімом в 1091 р.

При всіх монастирях, що мали кошти, проводилось харчування злидарів і убогих. Для них влаштовувались навіть окремі приміщення.

Монастирі спочатку існували як закриті товариства. Вони не прагнули спілкування з народом, бо чернецтво було зреченням світських спокус.

Зміцнівши економічно, монастирі стали центрами благодійної соціальної діяльності. Вони виконували чотири основні функції: лікування, забезпечення незаможних (у вигляді надання одноразової допомоги натуральними продуктами – милостині), навчання, контроль. Відповідно до кожної з функцій при монастирях створюються особливі форми підтримки.

Особливою щедрістю у справі допомоги нужденним відрізнялися ченці Києво-Печерського монастиря і між ними св. Феодосій. «Преподобний Феодосій сам завжди виявляв велику любов до бідних. Якщо він бачив злидаря чи убогого в смутку і нещасті, то сильно вболіваючи, завжди допомагав зі сльозами. Біля монастиря Феодосій влаштував двір і церкву св. першомученика Стефана. Тут завжди жило багато злидарів, сліпих, кульгавих, прокажених, які харчувалися від

монастиря, отримуючи десятину частину від всього монастирського майна. Крім того, преподобний кожен суботу посилав віз хлібів тим, хто знаходився в ув'язненні. Він був милостивим не тільки до бідних, але навіть до тих, хто спричинював зло його монастирю. Одного разу привели до преподобного зв'язаних розбійників, що займались крадіжками. Преподобний, бачачи їх зв'язаними, зжालився над ними і, просльозившись, наказав розв'язати їх, дати їм їсти і пити, потім навчивши їх нікому не робити зла і не ображати, відділив їм навіть частину майна і відпустив з миром».

Поступово оформилась ктиторська (ктитор – засновник) монастирська система. Її особливість полягала у тому, що той, хто постригається у ченці, зобов'язаний приносити дар монастирю у вигляді зазвичай земельних угідь.

Перед нашествиям монголо-татар у Київській Русі було 120 монастирів (серед них Києво-Печерський монастир, заснований 1051 р.) з них 99 знаходилися у містах. Монастирська система поступово витісняла княже благодійництво, стаючи самостійним суб'єктом допомоги.

Можна з впевненістю сказати, що ніколи згодом, протягом всієї нашої історії, на справи благодійності не виділялось такої значної частини загальних доходів, як у найдревніший період княжої влади, який за увагою суспільства до справ благодійності і за пожертвами на нього, повинен бути поставлений в тисячолітньому житті держави на перше місце. Відмінною рисою благодійності цього періоду була «сліпа» роздача милостині, при якій будь-які дослідження про злидарів та їх потреби не тільки не проводились, але прямо заперечувались вченнями святих отців. Найбільше за все роздавалось життєво необхідних продуктів, так як грошовий обіг в той час був ще дуже слабкий. Тому, не дивлячись на відсутність будь-яких досліджень потреби того, хто просить, милостиня нерідко поза волею благодійника досягала своєї мети: голодний не брав будівельні матеріали, а погорілець – хліба, якщо не хотів їсти. Допомога була різноманітна і часто відповідала дійсній потребі. Вона виражалась у побудові житла, у викупі полонених, у навчанні ремеслам.

У X–XIII ст. церковна практика допомоги розвивалась не тільки через монастирі, але і через парафії. На відміну від монастирської допомоги, парафіяльна була більш відкритою. У ній зосереджувалось все общинне, громадське і церковне життя. Діяльність парафій не обмежувалась тільки наданням допомоги калікам, злидарям, вони здійснювали найрізноманітнішу підтримку від матеріальних допомог до виховання і перевиховання.

Парафія також була територіальною, адміністративною одиницею. Пам'ятки древньої писемності свідчать про те, що майже в кожній з парафій існували богадільні.

До особливо значимих форм парафіяльної благодійності можна віднести кредити з церковної казни грошей, хліба, насіння, які надавались окремим особам, а також громаді, часто під заставу майна. Для дитячої опіки при богадільнях влаштовувались притулки для сиріт і підкинутих дітей.

Таким чином, парафіяльна, благодійність була не тільки церковною, а й громадською, тобто переслідувана не лише релігійні цілі порятунку душі парафіян, але і мету соціальної підтримки та допомоги потребуючим.

Проте благодійність у Київській Русі, як вже зазначалось, мала не тільки позитивні сторони, а й створила гострі соціальні проблеми. Жебрацтво і злидарство у Київській Русі розглядались як свого роду необхідність, так як само його існування, згідно тодішніх уявлень, входило в плани Бога, щоб дати можливість тим, хто подає милостиню здійснити богопотрібну справу і тим самим полегшити собі шлях до вічного спасіння. Такий погляд на злидарство сприяв розвитку професійного жебрацтва, що поступово розрісся до розмірів великого громадського лиха. Монастирі і княжо-боярські двори стали центрами, що приваблювали цілі натовпи ледарів, що розраховували знайти тут поживу. При багатих княжих дворах з'явилися навіть особливі «штати» постійних жебраків.

Держава ж мирилась з фактом існування злидарства, дивлячись на нього, як на необхідний, посланий Богом хрест, сама ж при цьому виступила виключно в ролі приватного благодійника.

ТЕМА 5. СИСТЕМА СОЦІАЛЬНОЇ ДОПОМОГИ У XIV – В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ В УКРАЇНІ

5.1. Розвиток монастирської системи допомоги та підтримка нужденних

Хоч Україна в цей період ще не входила до складу Московської держави, але буде приєднана до неї вже в наступному історичному періоді (1654 р., коли сталося формальне приєднання України до Росії) і на неї буде поширена також і система соціального захисту цієї держави. Тому корисним є знання про зародження і періодичні трансформації цієї системи у соціокультурному лоні українського загалу.

Концептуальна схема допомоги та взаємодопомоги в Московії у зазначений період істотно змінюється. Для неї характерними стають **три основні форми соціальної допомоги**: а) монастирська, б) державна (захисту) і в) перші світські прояви доброчинності (благодійності). До того ж починаючи з другої половини XIV ст., відбувається об'єднання земель навколо монастирів. Пов'язано це зі зміною характеру монастирського управління, котре переорієнтовує їх життєдіяльність у напрямку **розв'язання нагальних господарських завдань**. А це перетворює монастирі у самостійні феодальні вотчини, що прийшли на зміну ктиторським, які свого часу створювалися князями та єпископами. Останні розвивалися понад 200 років і заклали «пансіонну» систему підтримки для чоловіків і жінок: новий чернець, зробивши певний майновий внесок, отримував у монастирі довічне утримання – пансіон.

У цей час отримує правове визнання «Інститут удів», що дозволяло цій категорії жінок доживати віку в монастирях з гарантованим забезпеченням. Багато заможних жінок (княгині, боярині), або їхні чоловіки, спеціально будують монастирі для проведення решти життя у їх стінах. Постриги у черниці стали поширеним явищем серед жіноцтва. Отож і шлях до монастиря був відкритий для жінок усіх суспільних верств.

Ще існують у цей період Ктиторські монастирі, але знаходяться зазвичай у містах, а монастирі-вотчини розвиваються за їхніми межами. Їхній інтенсивний розвиток пов'язаний з тим, що на початку вони були **більш відкритими помічними системами** для всіх бажаючих. Вони масово скуповували землі і ставали **великими землевласниками**, скуповувалися цілі села і навіть міста. Тим самим монастирі як суб'єкти

допомоги та підтримки набували функції сильних, могутніх, тобто функції, які раніше мали лише князі.

Слід зауважити, що селяни із задоволенням приєднувалися до монастирських маєтків, адже саме тут вони отримували значно ліпші умови життєдіяльності – звільнялися від податків, юрисдикції місцевої влади, заїжджих княжих чиновників, яким треба було давати вози, коней, корми, провідників. Крім цього, у старості їм забезпечували притулок у монастирі зі статусом ченця, або «більця», тобто не посвяченого у ченці, але того, який проживав у межах монастиря і перебував під його захистом. Це насправді був своєрідний страховий поліс, хоча для його отримання треба було зробити певний внесок у загальну монастирську скарбницю.

Таким чином, масовий наплив робочої сили робив монастирі багатими і сильними. Але їх багатство збільшували і **приватні вклади** у вигляді предметів культу, майна, земельних угідь. Вклади жертвувалися на **різних умовах**: поминання вкладників після смерті, годування від їхнього імені жебраків тощо. Існували й **особливі земельні вклади**, що дозволяли вкладнику отримати статус «більця».

Поступово монастирі-вотчини вводили **обов'язковий внесок** (дар) при вступі до монастиря у вигляді натуральних продуктів, власності, грошових внесків. З плином часу розмір цих внесків щораз зростав.

5.2. Соціальний захист за часів козаччини

Певну історичну картину соціального захисту в Україні дає робота С. Верхратського *«Історія медицини»*. Її автор насамперед пропонує розглянути братство – релігійно-національну організацію українського заможного міщанства, що в XV–XVIII століттях відігравало важливу роль у житті нашого народу, в його боротьбі проти національного гноблення польськими панами, проти наступних спроб окатоличення. Їх обов'язком було здійснення релігійно благодійних заходів. Крім того, вони покликані були забезпечувати церкву людьми, котрі могли правити службу, тобто вміли читати і писати, допомагати збіднілим і хворим членам своєї парафії. Освіта у братських школах передбачала лише навчання читанню і письму, але для тих часів це була справа велика й важлива.

В Україні в XVI, й особливо у XVII, століттях було досягнуто певних успіхів. В описі Павла Алеппського, котрий з антіохійським патріархом Макарієм подорожував Україною до Москви в 1654 р., зазначено: «Починаючи з цього міста (Рашків на Дністрі) по всій землі козацькій, у кожному місті, в кожному селі для убогих, немічних і сиріт збудовано на

краю чи всередині населеного місця будинки, в яких вони мають притулок». Ці примітивні братські притулки, де, зрозуміло, медичного догляду не було, у XVI ст. називали *шпиталями*. Скажімо, у 1522 р. при Онуфріївському монастирі братство влаштувало шпиталь, для якого отримувало значну матеріальну допомогу від московського царя Федора Івановича.

Так, у передмістях Львова при українських церквах було відкрито ще чотири невеликих шпиталі. Ці братські шпиталі утримувалися коштами парафіян. У містах великі ремісничі цехи мали власні шпиталі, менші об'єднувались й підтримували спільний шпиталь. У деяких містах такі заклади існували на гроші, отримовані за користування міськими вагами, переїзд через мости, переправу поромом. Крім шпиталів, що утримувалися на громадські кошти, в Україні були ті, існування яких забезпечувалося завдяки заповітам заможних осіб, котрі відписували для цього села, млини й навіть шинки.

У XVII–XVIII ст. в Україні про кількість шпиталів можна дізнатися з відомостей ревізьких книг Лівобережної України архіву Малоросійської колегії. Так, у 1732 р. у Чернігівському полку налічувалось 118 шпиталів, Лубенському – 107, Миргородському – 29, Ніжинському – 138, Полтавському – 42, Переяславському – 52. Ці шпиталі займалися опікуванням. Так, Київське братство, яке було засновано в 1615 р., мало школу й шпиталь «для людей убогих, старих, скалічених та духовних, як свецьких, так і лицарських».

Після заснування Запорізької Січі та частих військових походів, сутичок, остання стала місцем скупчення кількох тисяч людей, особливо для багатьох поранених, частина з яких назавжди залишалася інвалідами, Січ змушена була збудувати власний шпиталь при Трахтемирівському монастирі над Дніпром. Завдяки великим коштам, які надавала Січ, цей монастир став одним з найвідоміших в Україні. Його з козацьким шпиталем не раз грабували й руйнували, але Січ його швидко відбудовувала. Проте у 1678 р. поляки його вщент зруйнували.

Широким попитом користувалася серед запорізьких козаків народна медицина. Чимало їх зналося на траволікуванні. Під час походів, боїв з-поміж козаків визначались особи, яким доручалося лікувати хворих і поранених за винагороду з військового скарбу. За свідченнями французького інженера і дослідника Боплана, котрий бував на Січі, козаки застосовували дуже своєрідні та ефективні засоби медичної самодопомоги і взаємодопомоги. Багато козаків, так званих характерників, володіли таємницями лікувального навіювання. Такі цілителі, часто самоуки, під-

тримували стосунки з дипломованими лікарями, які за власною ініціативою лікували місцевих жителів та передавали їм знання із медицини, санітарії, особистої гігієни.

Військова ради Запорізької Січі видала постановою, за якою вирішено було створити шпиталь при Межигірському монастирі поблизу Києва. У 1680 р. кошовий Іван Сірко передав у підлеглисть цьому монастиреві Самаро-Миколаївський Січковий монастир, розташований на острові між річками Самарою і Самарчиком. При останньому також був військовий шпиталь, як і при Лебединському поблизу Чигирини і Левківському поблизу Овруча. Всі ці монастирі охоче перебирали на себе піклування про запорізьких козаків, оскільки мали від цього матеріальний прибуток у вигляді коштовного оздоблення церков і великих внесків. Зокрема, під час визвольної війни Січ розподіляла своїх поранених та інвалідів в інші шпиталі при монастирях і церквах, виділяла на лікування і догляд певні кошти із загальновійськового скарбу. Лікували та доглядали хворих у шпиталях ченці.

Після зруйнування Січі шпиталь запорожців при Межигірському монастирі передбачалося перетворити на інвалідний громадський будинок. Проте останній було влаштовано в Кирилівському монастирі в Києві, а в Межигір'ї відкрито військовий госпіталь. У 1787 р. в день наміченого відвідання Межигір'я царицею Катериною II шпиталь запорізьких козаків з невідомих причин згорів. Архів монастиря згорів ще раніше – в 1764 р. Цим, власне, й пояснюється, чому фактично нічого не відомо про організацію і роботу цього шпиталю [40, с. 38–40].

5.3. Виникнення приватної благодійності в Україні. Меценатські та благодійні традиції козацьких династій

У вказаний період починають здійснюватися **світські підходи** до підтримки та допомоги нужденним, що згодом отримало назву **приватна благодійність**. Вона виражалася у допомозі голодуючим, а також у заснуванні лікарень для бідних, їх лікуванні. Такого роду діяльністю займалися і колишні державні діячі, і духовні особи (колишній патріарх Никон). Наприклад, колишній хоронитель державної печатки А. Ордин-Нащокін, завершивши державну службу, подався у ченці, заснував лікарню, яку обслуговували ченці і він особисто. Никон, крім роздавання хліба та грошей, теж займався лікуванням неімущих хворих.

В новій традиції, що зароджувалася для державних службовців, медична допомога виступає як добродійна акція, як ідея християнського

служіння ближньому, а не як раніше нагорода за вірність, мужність тощо. Наприклад, поміщиця Уляна Осор'їна у голодні роки розділила долю своїх селян, а також доглядала за хворими та немічними. Таку благодійність професор С. Зеньковський називає «**християнською соціальною роботою**».

Постійні набіги та спустошення татаро-ординської навали завдали непоправної шкоди Україні. Її суспільно-політичний розвиток ще довго стримувало поневолення іншими державами, а творчі сили виснажували чужинські впливи, війни, чвари. Та навіть за цих умов закладені з часів княжої Руси традиції благодійницької діяльності не були забуті. Українські князі Острозькі, Вишневецькі, гетьмани Сагайдачний, Хмельницький, Мазепа знали нужди своїх співвітчизників, у критичних ситуаціях намагалися допомогти найбільш знедоленим. Зокрема, Петро Сагайдачний дарував гроші монастирям і храмам, визволяв з неволі полонених, турбувався про освіту і влаштування народних шкіл. Для скалічених на війні козаків влаштовував шпиталі й робив грошові внески на їхнє утримання. Щедрі пожертви на церкви, школи, шпиталі і друкарні робив також Іван Мазепа.

5.4. Особливості соціальної допомоги та опіки в період Українського Відродження

Важке економічне, геополітичне становище, війни, постійна боротьба українського народу за свободу, мову – головні моменти періоду Українського Відродження.

Але незважаючи на таке становище, в Україні у ці часи з'являються й нові елементи в царині соціальної допомоги. Україна з XIV ст. перебуває в складі Литви і Польщі (після Люблінської унії 1569 р. – Речі Посполитої), тому вирішальний вплив на форми суспільно-економічного розвитку і на відносини допомоги мали взаємини українців з поляками, а через них із Західною Європою.

Втрата незалежності, послаблення центральної влади руйнували створені у княжий період форми соціальної допомоги. Але за таких умов в українців завжди вступали в дію потужні **механізми самоорганізації** населення. Вчені умовно поділяють їх на дві групи. **До першої** відносять ті, що в тому чи іншому вигляді були поширені в інших світових спільнотах (общинно-вічова, цехова організації, міське самоврядування в межах Магдебурзького права тощо). **До другої** – національно-самобутні форми (козацьке самоуправління в межах козацької автономії, братства).

Перед лицем чужинської загрози, в умовах тривалої бездержавності

на українських землях існували і зміцнювалися загалом демократичні, гуманні для свого часу звичаї, традиції, форми соціального буття. В основі ладу, що утворився на Наддніпрянщині після революції 1648 р., лежала **соціальна рівність**. Кожен здоровий чоловік міг вступити до Запорізького війська, користуватися козацькими правами й свободами. На думку акад. Д. Яворницького, «запорізька громада доходила до повного ідеалу рівності, не відомої ні в давньому світі, ні в середніх, ні в нових віках; пануюче тут начало рівності проходило скрізь: під час загальних зборів, при виборах військових старшин, при управлінні січовому, при управлінні паланковому, в усіх запорізьких школах, при загальній трапезі, при поділі майна і в приватному житті по куренях». За переписом 1654 р., половина населення території Запорізького війська належала до козацького стану, половина – до міщанського (поспільства). Але між різними соціальними верствами не було гостро виражених меж.

На берегах річки Самари в Подніпров'ї, у Трахтемирові під Каневом, у Лебединському монастирі поблизу Чигирини, при Левківському храмі біля Овруча – скрізь по Україні були благодійні заклади для поранених і старих вояків Запорізької вільної республіки – шпиталі. Було їх, як свідчать джерела, у Ніжинському полку – 138, у Чернігівському – 118, у Лубенському – 107, у Переяславському – 52, у Полтавському – 42, у Миргородському – 29 і т.д. Це були водночас і лікарні, і притулки, і громадські осередки для тих, хто не міг вже тримати зброю і працювати, про кого дбало тогочасне українське суспільство.

Багато українських міст у Литовський період отримали **Магдебурзьке право**, яке давало городянам значну самостійність і незалежність від державної влади. Міська рада порядкувала всіма справами міста, громада обирала бургомістра. Ремісники кожного фаху об'єднувалися в громаду, що звалася «**цехом**» або «**братством**». Кожне братство врядувало справами своєї громади і мало свою скарбницю, з якої надавали допомогу своїм членам і брали гроші на спільні справи. У наступні століття міщани почали формувати на зразок цехових **релігійні православні братства**. Вони були специфічним різновидом громад, які брали активну участь у розв'язанні багатьох соціальних проблем своїх членів і тогочасного українського суспільства. Існує думка, що їх діяльність пов'язана з давніми звичаями «братчин», коли зібрані на громадських трапезах засоби йшли на добродійні цілі. Зародившись як **релігійно-національні організації** православного міщанства, братства виконували **переважно просвітницькі й політичні функції** (протидіяли полонізації, католізації українців).

Найстаріше Львівське братство було створено 1439 р. Згодом вони

з'явилися в Острозі, Галичі, Кам'янці-Подільському, Києві, Кременці, Немирові, Луцьку, Вінниці та багатьох інших містах України. Спочатку це були **замкнені осередки заможних міщан**, а згодом привернули на свій бік українські шляхту, духівництво і простий люд. Важливу роль вони почали відігравати з **другої половини XVI ст.**

Братства приділяли значну увагу і **питанням соціальної допомоги** та підтримки населення. Кожне братство на власні кошти утримувало «шпиталі», де жили бідні, старезні, немічні братчики, закладали «шпиталі» (притулки) і для міської бідноти. У передмістях Львова місцеве братство відкрило чотири лікарні. Київське братство мало свою школу і «шпиталь для людей вбогих, уломних (скалічених), старих, як духовних і цивільних, так і лицарських». З братських кас надавали допомогу зубожілим міщанам, тим, хто не міг сплатити борги, позичали значні суми під заставу цінних речей, утримували бідних, учнів. Брали участь у похованні померлих, оплачували службу Божу за їх душі. Крім членських внесків, до фондів братських надходили кошти й у вигляді прибутків від господарсько-торгової діяльності, добровільних пожертвувань, заповітів, дарунків і вкладів братчиків, а також пожертвування української знаті – нащадків князів, гетьманів. Поширювали свою діяльність і на **школи**, які відрізнялися від інших своєю демократичністю – тут мали можливість навчатися діти батьків різних майнових станів, у т.ч. сироти. На братські кошти утримувалися й опікувалися бідні діти.

Соціальна допомога на селі здійснювалася громадою, на яких ліг основний тягар. Цьому сприяли особливості общинної організації сільського життя в Україні. Тут довго зберігалися традиції народного віча. Традиція колективно вирішувати широке коло питань господарського і суспільного життя набула розвитку у селянській громаді, однією з визначальних рис якої стало самоврядування. У XVI–XVIII ст. громада, зберігаючи певну спадкоємність з давньоруською громадою, відігравала роль станової організації селянства, що регулювала усі аспекти його життєдіяльності. При цьому вона була, з одного боку, пережитком середньовічного укладу, а з другого – демократичною організацією, яка згуртувала селян у боротьбі за свої права, за соціальний захист.

Важливу роль у формі самоуправління відігравали громадські ради, сходи, суди, діяло звичаєве право, прості процесуальні норми, включаючи обрання і призначення посадових осіб. До їх функцій входив і розгляд соціальних питань. Громада несла відповідальність за всіх її членів, особливо за убогих, жебраків, знедолених. Згідно зі статутом, вона була зобов'язана утримувати убогих, а панський двір мав дбати про

забезпечення їх певним заробітком, видачу готівки для придбання найнеобхіднішого.

На найнижчому соціальному щаблі люди опинялися з різних причин. Найпоширенішою причиною були втрата землі, худоби через надмірне оподаткування або лихварські махінації, стихійні лиха (неврожай, повені, пожежі), особисті вади (пияцтво, марнотратство, лінощі), трагічні випадки (каліцтво, втрата годувальника тощо). Щоб не потрапити у залежність до лихварів, члени громад створювали позикові каси, де зберігався «на чорний день» недоторканий запас збіжжя.

Керівники громади мали за мету – організувати притулок убогим (у спеціальному будинку або вільних хатах). Старцям, а також збіднілим сім'ям односельців допомагали харчами напередодні свят, особливо Великодня і Різдва. Заборонялося їм ходити на жєбри в інші села, оскільки це впливало на репутацію громади. Водночас стимулювалося благодійництво. Наші предки вірили, що за обдарювання бідних, скривджених віддається на небесах, а в земному житті буде краще вестися в господарстві. Подекуди існував звичай, за яким заможні люди дарували бідним, особливо вдовам, ягня або теля, цінні речі, продукти. Найчастіше це робилося в межах сусідських і родинних зв'язків.

Обов'язковою була громадська допомога тим, в кого згоріло майно «погорільцям». З її коштів громада або з власних запасів заможні селяни допомагали потерпілим одягом, харчами, насінням, будівельними матеріалами, оперативно влаштовували толоку для зведення житла.

Допомогу громада надавала сиротам і вдовам, до яких проявляла особливу турботу. Таке ставлення впливало з християнської моралі: скривджених долею ніхто не смів ні в чому неволити чи принижувати. Тому до ХХ ст. кожне велике село мало сирітську раду і сирітського суддю, які через опікуна дбали про долю своїх підопічних. У виборі опікуна для сиріт вирішальна роль належала родині, але не менш важливою була й громадська думка. Бралися до уваги не тільки ступінь родинного зв'язку між сиротою та опікуном, а й риси характеру останнього, його вік (не менше, ніж 25 років), ділові якості. Основним критерієм при цьому було його вміння вести господарство, бо від збереження і примноження спадку сиріт залежала їхня подальша доля. Якщо сироти не мали родичів, а серед чужих не знаходилося опікуна, то залишене майно громада оцінювала і продавала. За відсотки від вирученої суми призначали опікуна, який доглядав дітей до повноліття. Кожна громада була зобов'язана мати свій фонд убогих і сиріт (хоч це траплялося не часто). При потребі громада шукала кошти з внутрішніх резервів

(продаж власного майна, лісу, штрафи тощо), залучала для допомоги церкву.

В Україні церква не залежала від держави, а залишалася «справою громади», на відміну від Росії, де церква спиралася на світську владу й навпаки. У XVIII ст. вона набуває характеру демократичної установи. Матеріально церква живе переважно за рахунок коштів парафіян, які беруть участь у вирішенні питань, пов'язаних з використанням пожертвувань, призначенням священиків, служителів, їх оплатою. Тому українська церква поступово перетворилася на духовний центр, що поєднував у собі храм, школу і шпиталь. У храмові дні (празники) біля церков влаштовувалися громадські обіди, обдаровування старців, калік, сиріт. Заохочувалася милостиня і в інші дні.

Велику благодійну діяльність провадили також монастирі. Крім релігійної і просвітницької діяльності, вони розвивали різного роду ремесла, садівництво, городництво, надавали притулок і допомогу старцям, осиротілим, потерпілим від лиха.

ТЕМА 6. ДЕРЖАВНА ОПІКА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТЬ

6.1. Утвердження державно-адміністративних підходів до суспільної та приватної опіки в Росії

Суспільна (державна) і приватна форми опіки в Росії склалися протягом майже двох століть (з XVIII до другої половини XIX ст.) і розвивалася у кількох напрямках. Спочатку формувалася адміністративна система допомоги нужденним, яка охоплювала певні територіальні інститути допомоги та підтримки, державні превентивні (запобіжні) і захисні заходи стосовно різних верств населення, певну законодавчу базу, що регулювала відносини між різними суб'єктами, групами і державою. Згодом у розвитку адміністративної системи підтримки відобразилася тенденція інституціональної допомоги, тобто через різні відомства – суспільні та приватні організації захисту й опіки.

У період руйнування старих державних зв'язків і господарських відносин почала прискорено формуватися адміністративна система допомоги нужденним. Під час правління Петра I (1689–1725 рр.) державне управління проходить три головні етапи: приказний (від «приказ» – відомство в управлінні Росії того часу) – 1682–1709, губернський – 1710–1718 рр., колезький (від «колегія» – відомство в держуправлінні Росії, що введено Петром I замість приказів у 1717–21) – 1719–1725 рр. [40, с. 46].

На першому етапі (приказна система) проблеми опікування тісно пов'язані зі **секуляризацією** (вилучення чогось з відання церкви) **монастирських земель** і реформуванням діяльності Монастирського приказу. Приказ взяв на облік усі володіння монастирів і духовних владик (ієрархів), поділив їх на дві категорії: доходи одних йшли на потреби монастиря, інших – у **державну скарбницю**. На початок XVIII ст. монастирські вотчини стають основними джерелами грошових, хлібних та інших доходів держави. Держава дедалі більше контролює діяльність церкви, спрямовуючи її кошти значною мірою на свої потреби (пов'язані переважно з веденням безперервних війн). Потреби соціальні фінансуються за **залишковою засадою**. Наприклад, 1708 р. військові витрати становили 1 286 384 крб., а витрати на освіту, опіку та охорону здоров'я – 55 519 крб. [7, с. 62].

На початку XVIII ст. Петро I здійснює істотні перетворення, що

змінюють систему захисту і допомоги нужденним. У суспільстві змінюється підхід до людини. Якщо для середньовіччя характерне заперечення цінності особистості, пріоритет цінностей колективізму, що закріплюється економічними засобами (общинна чи монастирська власність на землю, або під патронатом державних органів), то в епоху формування абсолютизму цінність людини розглядається з позицій її трудової вартості (тобто як робочої худоби). Ось чому за Петра I відбувається активізація політики боротьби з професійним жебрацтвом, підсилюється роль держави у соціальному захисті, розширюються заходи, скеровані на секуляризацію монастирських земель, обмеження впливу церкви на народний загаль і посилення державного управління.

У цей період дещо змінюється правова регламентація боротьби із жебрацтвом. Висилка волоцюг поширюється і на жінок. З'являються органи контролю цієї справи у вигляді Монастирського приказу, який мав висилати жебраків до місць приписки (Указ 1712 р.). Жебраків вилловлювали і примусово віддавали на роботи. Одночасно передбачені були і санкції проти тих, хто подавав милостиню – перший штраф 5 крб., другий – 10.

Політика секуляризації монастирських володінь була практично зорієнтована – передбачала не лише матеріальний, а й організаційний контроль діяльності церкви, у зв'язку з чим, власне, й з'являється указ про регламентацію життя монастирів. У «Духовному регламенті» (1725) уперше перед духовними особами ставиться питання про милостиню як суспільне зло, пропонується викоринити цей звичай: «Розсуди всякий благорозумний, скільки тисяч у Росії є лінивих прохачів, декілька тисяч не вирощують хліба й тому немає від них достатку хлібного». Перед духовництвом ставиться завдання виявити ті сторони милостині, які провокують зростання професійного жебрацтва, і ті, що йдуть на користь суспільству: «добрий чин милостиню визначить». Окреслені нові напрямки діяльності церкви у царині суспільної опіки, передусім це будівництво при церквах «странноприимниц» (кімнат чи будинків для ночівлі прочан) і «лазаретів» (шпиталів), де наказувалося збирати старих і позбавлених здоров'я, котрі не можуть самі себе прогодувати, утримувати.

Отже, держава починає усвідомлювати свою вирішальну роль і непересічну місію у справі ліквідації професійного жебрацтва і проведенні профілактики цього явища, у створенні системи захисту та допомоги нужденним. Так, у Регламенті (статуті) головного магістрату (1721 р.) визначена роль поліції у справі суспільної опіки як одного із суб'єктів «соціальної політики». У розділі X підкреслено, що «поліція опікується жебраками, бідними, хворими, убогими, каліками, іншими неімущими,

захищає вдів, самотніх, прочан, виходячи із заповідей Божих, виховує юних у цнотливій чистоті і праведних науках». У Регламенті також зазначені основні інститути опіки: «смирительні (гамівні) будинки», призначені для людей «непотребного (непристойного) життя; «прядильні будинки» – для жінок непристойного способу життя, «гошпиталі» (шпиталі) – для опіки самотніх, хворих, скалічених, убогих, старих осіб обох статей; «сирітські будинки» – для убогих дітей, які залишилися без батьків, де їх утримували та виховували, «інші будинки від різних хвороб бідних лікують». Належало зазначені будинки побудувати у кожній губернії за рахунок земських відрахувань із місцевого самоуправління.

За правління Петра I сформувалася досить розгалужена система соціального захисту, до якої входять: а) центральні органи – спочатку Патріарший і Монастирський прикази від 1712 р. – Святійший Синод, а від 1724 р. – Камер-контора; б) міські магістрати; в) дідичі (поміщики) у кріпацьких селах; г) війти (старости) і соцькі у поселеннях з вільним населенням. У цілому ж Інститути опіки цього періоду слушно умовно поділити на дві групи – соціального контролю та соціальної допомоги. До перших доречно віднести гамівні і прядильні будинки, до других – шпиталі.

Прийняття нового адміністративного Зводу законів про губернії Катериною II (1775) передбачало організацію спеціального органу – приказів суспільної опіки. У кожній губернії створювався такий приказ під головуванням цивільного губернатора. Він охоплював як інститути підтримки, так і інститути контролю – народні школи, лікарні, сирітські будинки, аптеки, богодільні; будинки для невиліковних хворих, для душевнохворих, трудові тощо.

Основною метою створених приказів було розширення своєї фінансової бази через широку комерційну діяльність, утримуючи цегельні, черепичні заводи, крамниці, заїжджі двори та ін. Пошуки належної системи фінансування приказів суспільної опіки тривали аж до 1810 р., коли вони перейшли під юрисдикцію Міністерства поліції, а пізніше – Міністерства внутрішніх справ. Саме тоді фінансові потоки набули організованої форми. Ці міністерства стимулювали прикази до збільшення і накопичення фінансових засобів, дозволяючи їм ведення господарських і майнових операцій (здавання в оренду крамниць, будинків, кузень, млинів, садів, городів тощо; заохочення до видобутку торфу, розпилювання колод, дров; відкриття суконних фабрик). Дозволялися фінансові операції, надавалися грошові пільги. Внаслідок цього, незважаючи на війни, епідемії, голодні роки, капітали приказів безперервно збільшувалися.

У цей час створюється й організаційна структура приказів, хоч

єдиної адміністративної системи ще не існувало. Управлялися вони колегіально під головуванням безпосередньо губернатора. До складу правління входили засідателі спільного суду, по одному від кожного стану – дворянства, купецтва, селян. При цьому ведення справ покладалося на одного із членів правління. Сучасники відзначали громіздкість і неоперативність цієї адмінсистеми. У будь-якому разі за станом на 1862 р. склалася певна структура інститутів допомоги, до якої входили лікувальні установи (лікарні, будинки для душевнохворих), установи опіки (богодільні, інвалідні будинки для невиліковно хворих), навчально-виховні заклади (виховні та сирітські будинки, училища для дітей канцелярських службовців), інститути пансіонерів, місцеві благодійні товариства.

Таким чином, впродовж XVIII – першої половини XIX ст. суспільна опіка в Російській імперії оформлюється в певну систему зі спеціальним законодавством, що регулює діяльність не тільки державних установ підтримки, але й добродійну діяльність серед різних груп, потребуючих допомоги – інвалідів, безпритульних дітей, покалічених військових, сліпих, глухих та ін. Проте вони не могли задовольнити потреби населення через нестачу засобів допомоги, через недолугість адміністративно-господарської системи та загострення глибокої соціальної кризи в умовах розкладу феодально-кріпосницького устрою [6, с. 70].

6.2. Суспільне піклування на українських землях в умовах перебування в складі Австро-Угорської імперії

Від середини до другої половини XVII ст. після Національно-визвольної війни, утворення на українських теренах власної державної організації – Війська Запорозького (Гетьманщини) – відбулася громадянська війна, яка закінчилася Руїною. Наслідки були трагічними: Україна постійно зазнавала демографічних, політичних, матеріальних, територіальних і моральних втрат. Так, різні частини українських земель перманентно переходили під владу Московії, Речі Посполитої або Туреччини, а з кінця XVIII ст. – під владу Російської та Австро-Угорської імперій.

Становище українців під владою Австро-Угорської імперії мало свої особливості. Умови життя в населених українцями землях імперії Габсбургів можна охарактеризувати одним словом: бідність. Після того як у результаті поділів Польщі невеличкі галицькі міста було відрізано від традиційних ринків на Україні, їхня й без того тяжка доля стала ще тяжчою. Галичина мала сумну репутацію однієї з найбільш бідних і відсталих частин імперії. Більшість західних українців були селянами-кріпаками. За право користуватися вбогими земельними наділами вони

мушили відробляти феодалу панщину, що сягала п'яти-шести днів на тиждень. Крім того, шляхта нерідко змушувала селян відбувати різні роботи в панських маєтках і вимагала натурального оброку. Підраховано, що пан отримував десь половину – третину селянського прибутку.

За часів імператора Йосифа II (1741–1790) були проведені реформи. Як прибічник тогочасних європейських теорій мудрого правління він вирішив зробити свою діяльність взірцем освіченого абсолютизму. Імператор наважився скасувати кріпацтво. Землевласникові заборонялося вимагати від селянина більше трьох днів панщини на тиждень, або 156 днів на рік (для найбідніших селян установлювали ще меншу панщину). Суворо обмежувалися додаткові повинності на користь землевласника, закон надавав селянинові право обробляти свій наділ, а також такі особисті свободи, як право одружуватися без дозволу пана, переходити на інші наділи, звертатися зі скаргами на свого пана до суду. Це були значні зміни. Для порівняння треба нагадати, що саме в цей час інша імператриця – Катерина II – запровадила кріпацтво на Лівобережній Україні.

Узагальнено про суспільний захист населення Галичини цього періоду можна сказати, що він здійснювався через установи центральної влади, окружні та губернські органи самоврядування, сільські громади, поміщиків, церкву, монастирі та чернечі ордени.

До 1774 р. у Східній Галичині практично не існувало початкової освіти. Цього ж року австрійці впровадили систему трьох типів шкіл: однокласні парафіяльні, у яких користувалися місцевою говіркою, трикласні з німецькою та польською мовами навчання й чотирикласні, що готували учнів для продовження освіти в середніх школах (гімназіях) та університетах [6, с. 70].

Прагнучи мати більше освічених чиновників і священиків, Йосиф II у 1784 р. заснував університет у Львові, який став першим вищим навчальним закладом такого типу на українській землі. На чотири факультети вступило близько 250 студентів, переважно поляків, а втім були й українці. Оскільки викладачі, здебільшого німці, читали лекції незрозумілими українцям німецькою або латинською мовами, то для останніх було організовано окремий факультет. Викладання тут велося «штучним язичієм», що поєднувало церковнослов'янську мову з місцевою українською говіркою.

Підсумовуючи, можна зазначити, що перебування під імперським пануванням Австро-Угорщини не покращило життя українців, а навпаки, негативно вплинуло на їхнє національне становище.

6.3. Приватна благодійність та суспільна опіка в Україні

У XVIII ст. відбувається розвиток інститутів приватної благодійності, відомих інститутів підтримки та захисту, добродійних товариств. Форма надання допомоги на перших етапах даного періоду була традиційною – пожертвування.

Але коштів було недостатньо, що не дозволяло, наприклад, відкрити якийсь тип закладу, тому утворювалися товариства, організації, які давали змогу об'єднувати ресурси благодійників і скеровувати їх на важливі потреби.

Так, з'являється Рада імператорського людинолюбного товариства (1816 р.), яка зосереджує кошти окремих жертвників. Об'єднані у такий спосіб кошти уможлилювали розв'язання актуальних завдань, зокрема, розвивати інститути підтримки, відкривати нові заклади тощо. Водночас названа Рада стимулювала діяльність «Благодійного товариства», що було засноване у 1812 р. Олександром І. Програма цього товариства визначала такі напрямки діяльності, як опікування бідних і хворих, допомогу постраждалим від нещасних випадків на вулицях, утримання особливих лікарень для потерпілих від інфекційних хвороб, опіка над «спотвореними природою чи пригодою», виховання глухонімих.

Допомога Товариства мала постійний та тимчасовий характер. Залежно від цього утворювалися й відповідні інститути. Скажімо, до установ, які надавали постійну опіку, належали навчально-виховні богодільні, безкоштовні і дешеві квартири. А тимчасову допомогу надавали медичні, благодійні товариства, нічліжні притулки, безкоштовні їдальні [40, с. 50–51].

Філантропічною діяльністю займалися і **масонські ложі**. Благодійність вважалася однією з найважливіших чеснот «вільних мулярів» однією з найважливіших форм добродійності було **пансіонерство**. Своїм пансіонерам (серед них були вдови, дівчата, студенти) вони виплачували дин раз на два місяці грошову допомогу у розмірі 5–10 крб. на особу.

Усі форми та види тогочасної приватної благодійності можна звести у **три напрямки**:

- а) організація та фінансування інститутів (закладів) допомоги і підтримки;
- б) надання одноразової або постійної матеріальної та грошової допомоги;
- в) здійснення соціального патронажу (проведення заходів вдома) над певною категорією нужденних.

Самих же добродійців можна поділити на дві групи. До першої належали ті, хто вважав, що благодійність має надаватися усім, хто

просить допомоги. Представники другої вважали, що благодійність має бути лише вибірковою [7, с. 75].

Крім приватної благодійності у цей історичний період формуються державні підходи до розв'язання проблем інвалідності, материнства й дитинства, а також соціальної патології – професійного жебрацтва, алкоголізму, проституції, дитячої бездоглядності.

Державна допомога у подоланні проблем, пов'язаних з інвалідністю учасників військових дій, полягала в організації для них притулків. Допомога надавалася переважно матеріальна або індивідуально – медична, коли спеціальним розпорядженням для знатних людей призначався спеціально виділений лікар. Але створення Петром I величезної на той час регулярної армії і ведення ним безперервних загарбницьких воєн (до них долучалося й українське козацтво) різко збільшило кількість інвалідів, у тому числі і з важкими формами, та вимагало нових форм допомоги їм. Вирішено було використовувати монастирі для опікування офіцерами та солдатами, котрі не мали власної домівки, постригли їх у ченці (Указ 1722 р.).

Для того щоб закріпити за військовими-інвалідами вакансії ченців цар заборонив спеціальним указом (1723 р.) постригати у ченці чоловіків інших станів. Хлібне та грошове забезпечення здійснювалося теж з монастирських доходів, залежно від чину вояка.

За період царювання Катерини II було звільнила монастирі від утримання воєнних інвалідів. Проте з церковних і монастирських доходів цариця вилучає 125 тис. крб. на утримання інвалідів війни, їхніх жінок і дітей. На ці кошти вона

заснувала інвалідні будинки в Москві та Санкт-Петербурзі. Їх мережу було розширено за правління Олександра I.

У 1814 р. були утворені Патріотичне товариство, одним із завдань якого була опіка хворих та поранених вояків, і спеціальний Комітет, котрий займався опікою поранених генералів, офіцерів та їхніх родин. Якщо вони були спроможні нести цивільну службу, їм надавалися більш-менш високі посади на державній службі (поліцмейстерів, городничих, справників тощо). Призначені на посаду не позбавлялися пенсії. Покаліченим штабс-офіцерам та обер-офіцерам дозволялося видавати безкоштовно ліки в аптеках. Нижнім чинам до кінця виплачувався оклад, який вони отримували у своїх полках (у мирний час).

Таким чином, держава застосовує нові форми допомоги та підтримки на законодавчому рівні, а не шляхом руйнування монастирської системи опіки.

У 1796 р. були зроблені спроби використовувати працю опікуваних воєнних інвалідів через створення інвалідних рот. У них зберігався

військовий регламент, а їх специфічні військовики виконують посильні трудові функції. Проте ефективність «військових трудових формувань» такого типу не підтвердилася і у 1823 р. їх розформували.

Очевидно зміни стосувалися опікування не лише воєнних інвалідів. Ще за правління Петра I були організовані перші будинки для душевно хворих. Але за часів правління Катерини II вони вже стали обов'язковим елементом системи опіки в губерніях.

Перша половина XIX ст. знаменується початком опікуванню сліпими та глухоніми. Зокрема, у 1806 р. Олександр I запросив до Санкт-Петербургу французького вченого, автора методики навчання сліпих, В. Гаюї, котрий заснував тут цього ж року перший заклад для сліпих. У 1846 р. в Москві була відкрита перша богодільня для незрячих жінок. Опікуватися глухоніми почали ще з 1806 р.

Наприкінці XIX ст. ця діяльність набуває системності й оформлюється у певний напрямок суспільної опіки. Цілеспрямована діяльність на захист і підтримку дітей почалася за Петра I, який видає серію указів стосовно дитинувбивства незаконно народжених. Укази 1712 та 1715 рр. були спрямовані на те, щоб захистити дитину і дати їй не лише право на життя, а й на прожиток, виховання.

Активно почали займатися опікою дітей за правління Катерини II. До питання інфантициду в російському законодавстві знову повертаються у XIX ст. (зводи законів 1813 і 1845 рр.). Тепер винуватці у вчиненому вже не підлягають смертній карі, а присуджуються лише до різних термінів каторжних робіт. Спеціального контролю і суспільної опіки вимагали проблеми такої соціальної хвороби, як проституція, котрою все більше займалася поліція.

Таким чином, поступово склалися нові інститути, форми допомоги та підтримки нужденних. Росія прагне перейняти європейський досвід побудови системи опіки різних категорій знедолених. Формування нових інститутів опіки здійснювалося головно шляхом руйнування колишніх парафіяльної і монастирської систем допомоги.

6.4. Церковне та світське благодійництво в Європі та США

У XVIII–XIX ст. процес секуляризації призводить до політичного й економічного ослаблення церкви, зменшення її суспільної значимості, що позначилося на характері відносин соціальної допомоги. Церкву влада перестає розглядати як домінуючий суб'єкт допомоги. Вона звужує свою сферу діяльності як суб'єкт милосердя, припиняють роботу багато церковно-монастирських установ, знижуються можливості церковних

приходів. Центральне місце поступово займають держава й інститути громадянського суспільства.

Для церкви, як суб'єкта соціальної допомоги, економічну основу становили пожертвування, заповіді, власна фінансово-господарська діяльність, безоплатна добровольча праця. Церква мала владні економічні преференції як суб'єкт господарювання і не була об'єктом податків і зборів. У той же час, вона втратила досить важливе стабільне економічне джерело, так як у XVIII ст. влада практично повсюдно в Європі скасувала церковну десятину. Вилучення земельних володінь у монастирів підірвало економічну основу їхньої діяльності, що вело до поступового закриття монастирських закладів соціальної допомоги.

У сфері соціальної допомоги можна виділити такі напрямки діяльності церкви: організація соціальної підтримки в церковних округах і монастирях, де зливалися функції місцевого територіального й церковного управління; допомога в соціальних установах церкви; організація релігійних благодійних товариств. Найпоширенішими формами допомоги була підтримка парафій, надання їжі, одягу. Підтримку здійснювали через такі установи піклування: притулки, богадільні, лікарні. Важливе місце в парафіяльній системі допомоги займала діяльність церковно-парафіяльних шкіл, у яких діти бідняків одержували не тільки знання, але й харчування, одяг.

З часом знижується роль церкви як організації, що генерує ідеологію допомоги. Така функція переходить до владних і світських (благодійних) структур, що запропонували суспільству нові правові й наукові підходи й способи допомоги бідним [6, с. 60].

Натомість у громадянському суспільстві в Європи поживавлено формується організована благодійності, так званих релігійних громадських об'єднань. Фактично вони стали альтернативою церковним структурам допомоги. Туди зміщається центр зусиль, творчих ініціатив і особистих економічних ресурсів індивідів. Населення віддає більшу перевагу самоврядним організаціям, ніж церковно-бюрократичним. Виникають міжнародні молодіжні християнські об'єднання: у 1855 р. – Всесвітній альянс асоціацій молодих християн; у 1894 р. – Всесвітня асоціація молодих дівчат-християнок; у 1895 р. – Всесвітня федерація студентів-християн.

Так, британський священник-методист Вільям Бут у 1865 р. створив євангелічну Християнську асоціацію відродження. Згодом вона була перейменована в Армію порятунку. Організація розповсюджувала ідеї та догмати Біблії за допомогою проповідей, а також надавала бідним

соціальної, медичну, консультативну, моральну й іншу підтримку, включаючи матеріальну допомогу в надзвичайних ситуаціях [6, с. 60].

У 1897 р. у м. Фрайбург (Німеччина) священик Лоренц Вертманн заснував перший єпархіальний координаційний центр «Каритас» (у перекладі з латинської мови означає «милосердя, жертовну любов»). Поштовхом до створення нових недержавних благодійних організацій християнського спрямування стала католицька церква. Спочатку основу діяльності організації становила допомога італійським сезонним робітникам. Згодом почали відкривати дитячі садочки, допомагати хворим та інвалідам, втілювати соціальні програми роботи із хворими на алкоголізм, із жебраками. Пізніше назва «Каритас» поширилося на всі подібні види служіння й на всі аналогічні організації, які з'явилися й в інших країнах. На початку ХХІ ст. такі організації діяли в 198 країнах світу, об'єднаних у міжнародну конфедерацію.

Отже, церква ініціює створення й патронує діяльність благодійних організацій релігійного напрямку як нового суб'єкта допомоги, що одержали широке поширення в ХІХ в.

Наприкінці ХVІІІ ст. поряд із благодійними установами, ініційованими церквою, починають активно розвиватися світські (приватні й громадські) товариства, асоціації, агентства. Світські благодійні організації прагнули бути незалежними від церкви як інституту, брати участь у відносинах допомоги на світській основі. Фактор самореалізації, прагнення вирішувати суспільно значимі питання власноруч, спираючись на життєвий досвід, формувати й реалізовувати власні підходи, самостійно визначати сфери впливу допомоги – усе це спонукало до самоорганізації й створення благодійних товариств.

Світські благодійні організації, які акумулювали пожертвування приватних осіб, стали надавати, наскільки це можливо, системність і впорядкованість філантропічним діям, забезпечувати цільову спрямованість і контроль над благодійницькими зусиллями й коштами.

Із збільшенням масштабів приватного благодійництва, а також підвищення його ролі як соціального інституту спонукало владу зайнятися його регулюванням: відкриття благодійних товариств санкціонувалося владними органами, влада встановлювала соціальні й економічні преференції суб'єктам добродійності, контролювала й нерідко частково субсидіювала діяльність благодійних організацій. Влада створювала нормативно-правове поле функціонування інституту благодійництва, що відбивало інтереси суб'єктів добродійності й суспільства в цілому.

Новим типом благодійних закладів стали школи для дітей, які мали

відхилення у фізичному й розумовому розвитку (сліпих, глухонімих, розумово відсталих). Перший заклад для сліпих дітей було створено в Парижі в 1784 р. з ініціативи Валентина Гаюї (1745–1822), відомого французького благодійника, одного з перших тифлопедагогів, організатора перших навчальних закладів для сліпих. Через сто років у Західній Європі налічувалося більше 120 закладів для слабозорих дітей.

Завдяки допомозі громадських діячів та приватних пропозицій широке поширення в Європі одержали денні притулки для дітей, які називали дитячими садками. Вони створювалися для дітей, чиї батьки були зайняті на виробництві, у першу чергу, для найбідніших верств населення. Старші діти навчалися в них основам ремесла, шиття, в'язання й т.д.

З'являються й особливі об'єкти допомоги, що відповідали особистісним пріоритетам і індивідуальному баченню проблем суспільства. Наприклад, виникають товариства емансипації й захисту жінок, товариства влаштування богослужінь для глухонімих, навіть товариство хлопчиків-чистильників чобіт. У Німеччині утворюють «Союз із захисту дітей від жорстокого поводження й експлуатації», який допомагав безпритульним дітям.

У 1863 р. за ініціативою швейцарського бізнесмена Анрі Дюнан у Женеві було створено товариство Червоного Хреста, яке своїм пріоритетом визначило нові суб'єкти допомоги – поранені і хворі воїни. У подальшому ця ініціатива перетворилася в міжнародний гуманітарний рух Червоного Хреста й Червоного Півмісяця, у якому нині беруть участь близько 97 мільйонів добровольців у всьому світі.

У Північній Америці також діяли благодійні організації з надання допомоги окремих категорій населення або територій. Законодавство дозволяло не оподатковувати діяльність і власність суб'єктів добрودійності. Американською особливістю можна вважати введення приватних благодійних організацій у систему соціальної допомоги штатів. До добрودійності висувають такі вимоги, як індивідуальний підхід, зв'язок із конкретною важкою життєвою ситуацією, раціональність, постановка чіткої мети, досягнення конкретних результатів, нездобуття політичних вигод. Тому, для забезпечення інтересів і потреб багатоетнічного американського суспільства створюють шотландські, ірландські, французькі, німецькі благодійні об'єднання.

Певні зміни відбуваються в корпоративній соціальній допомозі, яка існувала ще в період раннього Середньовіччя після утворення торговельно-ремісничих гільдій, цехів. Виступаючи як єдиний згуртований колектив, вони відстоювали свої соціальні інтереси, що в умовах відсутності системи

правових гарантій забезпечувало захист соціального стану членів професійних об'єднань.

Ці професійні об'єднання займалися виплатою допомог, пенсій, працевлаштуванням своїх членів, допомагали в організації похорону й в інших важких життєвих ситуаціях. Проводилася й культурно-масова робота: створювали бібліотеки, організовували самодіяльні спектаклі й концерти тощо. Економічною основою відносин допомоги були членські внески, а також добровольчі зусилля (нематеріальні форми взаємодопомоги). Корпоративна допомога за своїм характером була індивідуальною та адресною.

У період індустріалізації відбувається трансформація інституту сім'ї як суб'єкта соціального захисту людини. Так, у сільській сім'ї переважали негрошові форми соціальної допомоги: натуральна допомога (їжа, одяг), внутрісімейна реабілітація, послуги й фізична допомога. Якщо ж домогосподарство було нездатне реалізовувати захисні функції, то сільська громада допомагала тим, хто цього потребував. Міська сім'я, на відміну від сільської, більшою мірою могла користуватися зовнішньою інфраструктурою допомоги: лікарнями, де можна одержати медичну допомогу, дитячими садками, куди мати могла відвести дитину і зберегти трудову зайнятість, благодійними організаціями, професійно-груповими об'єднаннями, касами взаємодопомоги тощо.

Отже, у XVIII–XIX ст. у Європі та Північній Америці відбувалися істотні соціально-економічні зміни, формувалося громадянське суспільство, що дало новий імпульс розвитку благодійництву. Посилюється державне регулювання соціальної допомоги. Також з'являється організована добродійність, представлена громадськими асоціаціями, фондами, агентствами, метою яких за статутом стала добродійна діяльність. Це певною мірою додало системність і впорядкованість філантропічним діям.

ТЕМА 7. СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ З ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ ДО 1917 РОКУ

7.1. Вплив російських реформ 60–70-х років ХІХ століття на розвиток державної і суспільної опіки

Після офіційного скасування кріпацтва (1861 р.) у Росії відбувалася реорганізація адміністративної системи і державного управління. У зв'язку з цим змінюється й управління соціальним захистом населення. Функції нагляду за суспільною опікою залишаються за Міністерством внутрішніх справ, хоч у більшості губерній його здійснювали земські та міські установи, що стали правонаступниками приказів суспільної опіки на місцях. Але в деяких губерніях, де ще не було земських установ, продовжували функціонувати прикази. Державна фінансова підтримка (на кінець ХІХ ст.) закладів опіки вперше набуває систематичного і регулярного характеру, все більше професіоналізується. Водночас виявляються нові категорії непрацездатних осіб громадської опіки – незаконно-народжені немовлята і підкидьки, особи, які потребують загального і амбулаторного лікування, прокажені, хронічно хворі, божевільні, безробітні, члени солдатських сімей.

А згідно з Лікарським статутом опіка мала стосуватися породіль, тимчасово безпритульних неповнолітніх, осіб, покусаних скаженими тваринами, алкоголіків. Але коло клієнтів суспільної допомоги залежно від місцевих умов могло звужуватися або розширюватися, тому що єдиної думки з цього приводу в країні не було. Так, Калузьке губернське земство, крім установлених груп клієнтів, уважало за потрібне опікуватися дітьми арештантів і засланих, дітьми епілептиків, особами, котрі відбули термін покарання, волоцюгами. А Київське та Смоленське губернські земства були проти обов'язкового опікування зазначених категорій населення.

Отож підхід, що склався як у практиці, так і в законодавстві, потребував роз'яснень Урядового Сенату стосовно бідних: «...опіка бідних має вважатися не обов'язком, а правом земських та міських установ». Утілення цього принципу в життя призвело до того, що земські установи в 1906 р. із 132,761 млн. крб. свого бюджету витратили на суспільну опіку лише 7,055 млн., волосні і селянські установи – 1,392 млн. із загальної суми 78,487 млн. крб., а в міських установах половина

російських міст витратила не більше, ніж 300 крб. У будь-якому разі, скажімо, земські установи здійснювали диференційований підхід до проблем нужденних. Тут існували не тільки особливі форми опіки в богодільнях, а й при розподілі допомоги. Створювалися спеціальні фонди окремо для ремісників, «літніх і хворих», «бідних жінок», «учителів та вчительок».

Земства започаткували важливу роботу з профілактики зубожіння. З цією метою було створено позичково-благодійницькі фонди, емеритальні каси. Крім цього, земські установи видавали одноразову допомогу до різних свят (Різдво, Великдень), вносили плату за навчання дітей у гімназіях. Займалися вони також громадськими справами, у здійсненні яких треба виділити два етапи: а) перше десятиліття після скасування кріпацтва та б) з початку ХХ ст. Ради об'єктивності зазначимо, що фінансування суспільної опіки навіть і земствами в губерніях було незначним.

У 1917 р. у складі Тимчасового уряду Росії було створено Міністерство державної опіки. Здавалося б, що здійснилася ідея багатьох поколінь населення Російської імперії про державне регулювання проблем соціальної сфери. Особлива нарада при Міністерстві виділила такі основні напрямки поточної роботи: створити тимчасове законодавство суспільної опіки; увести спеціальний податок на опіку; організувати місцеві органи самоврядування; створити окреме відомство, яке б взяло на себе функції ліквідованих закладів імператриць Марії Федорівни, Олександри Федорівни та інших. На спеціальній нараді були визначені об'єкти обов'язкової опіки в Росії. До них першочергово належали особи, які перебували у стані крайньої нужди, а тому були неспроможні власними силами, за допомогою родичів чи інших джерел підтримувати своє існування, а саме: 1) діти різних категорій, населення, котрі потрапили у безпомічне становище; 2) каліки і престарілі непрацездатні, вкрай похилі за віком; 3) хронічно хворі.

Однак надії багато в чому виявилися марними: новий державний орган управління не виявив якихось принципово нових підходів у царині суспільної опіки, не встиг себе позитивно зарекомендувати за кілька місяців свого існування – до жовтневого (1917 р.) перевороту в Росії [40, с. 56].

7.2. Основні напрями соціальної політики у підросійській Україні та Галичині

Нові капіталістичні відносини, що зародилися в кінці XVIII – першій половині XIX ст., наполегливо вимагали ліквідації кріпосного права, яке стало гальмом подальшого економічного розвитку. Кріпацька праця вичерпала себе. За своєї дешевизни вона була настільки неефективна, що не виправдовувала себе економічно. Кримська війна 1853–1856 рр. іще більше загострила суспільну ситуацію. По всій імперії прокотилися селянські заворушення, найбільше – в Україні, де ще не забули визвольних традицій козацтва.

Поразка в Кримській війні сприяла усвідомленню необхідності соціальних реформ. Відміну кріпосного права було проголошено маніфестом Олександра II 19 лютого 1861 р. Проведено також аграрну реформу. Селяни здобули громадянські права, проте уряд зробив усе, щоб ускладнити селянам користування «дарованими» правами, обмежити їхню свободу. За одержані земельні наділи, що, як правило, розміром були менші, ніж попередні, а за родючістю – найгірші, селяни мусили заплатити поміщикові викуп. Однак виникали умови для перетворення робочої сили в товар, що свідчило про утвердження капіталістичного товарного виробництва.

Розвиток промисловості спричинив приплив населення із Центральної Росії, особливо в Донецько-Криворізький регіон. Унаслідок цього в деяких містах Східної України помітно переважало російське населення.

Незважаючи на порівняно швидкі темпи промислового виробництва, Україна, як і Російська імперія в цілому, і далі залишалася технічно й економічно відсталою. Індустріалізацію не було завершено: її перервала Перша світова війна. Крім аграрної, царський уряд провів інші реформи, зокрема земську (1864 р.), міську (1870 р.). Ці реформи також певним чином вплинули на систему надання соціальної допомоги.

Відповідно до земської реформи створювали органи місцевого самоврядування. Треба нагадати, що на різних частинах українських земель до російського поневолення існували такі форми самоврядності, як маґдебурське право, козаче самоуправління, завдяки яким місцеве населення організовувало надання допомоги своїм кrayнам. Однак вони були ліквідовані російською владою і певний час органи самоуправління замінювали військово-поліцейською владою та владою дворян, поміщиків, неспроможною вирішувати питання соціальної допомоги на місцевому рівні.

Земства забезпечували медичну допомогу, розвиток освіти, пошти, збирали статистичні дані, упорядковували дороги. Фактично провідну роль у них відігравали поміщики. Земства стали для останніх своєрідною нагородою за втрату кріпосної влади. Нагляд за цим органом місцевого самоврядування здійснювали губернатор і міністр внутрішніх справ, які могли припинити дію будь-якої їхньої ухвали.

У другій половині XIX ст. суттєво змінюється й управління соціальним захистом. Функції нагляду за суспільною опікою залишаються за Міністерством внутрішніх справ, хоч у більшості губерній його здійснювали земські та міські установи, що стали правонаступниками приказів суспільної опіки на місцях. Але в деяких губерніях, де ще не було земських установ, продовжували функціонувати прикази. Державна фінансова підтримка (на кінець XIX ст.) закладів опіки вперше набувала систематичного й регулярного характеру.

Виділялись нові категорії непрацездатних осіб суспільної опіки: незаконнонароджені немовлята й підкидьки, що потребували загального й амбулаторного лікування, безробітні, сім'ї солдатів, призваних на дійсну службу, хронічні хворі, божевільні, прокажені. А згідно з Лікарським статутом суспільний нагляд мав стосуватися породіль, тимчасово безпритульних неповнолітніх, осіб, покусаних скаженими тваринами, алкоголіків. Коло клієнтів суспільної допомоги залежно від місцевих умов, могло звужуватися або розширюватися, бо єдиної думки із цього приводу в суспільстві не було.

Земства займалися опікою бездоглядних дітей. Сформованої системи в роботі не існувало, але можна зазначити принаймні певні тенденції на прикладі опіки про позашлюбних дітей та дітей, яких підкинули кому-небудь на виховання. У багатьох губерніях патронаж таких дітей здійснювали земські лікарі, учителі, священники разом із поліцією. Форми піклування могли бути різні. Так, у Київському земстві було створено шість видів патронажу: годування немовлят удома матір'ю; віддавання немовлят на вигодовування; виховання; навчання якомусь ремеслу, професії; утримання в сім'ї школярів; віддавання в usługовування на умовах сімейної опіки. Найпоширенішою формою було опікування за рахунок благодійних товариств.

Бездоглядність дітей, які мали батьків, але які через виробничі чи інші обставини змушені залишати їх удома самих, сприяли появі таких форм нагляду, як «безкоштовні колискові», «денні сховища», ясла. Наприклад, у кінці XIX – на поч. XX ст. на Катеринославщині земства почали влаштовувати в селах притулки для дітей під час польових робіт.

Звичайно це відбувалося за ініціативою повітових гласних (по-сучасному, районними депутатами), які зверталися до губернського земства із проханням виділити кошти. Притулки для дітей розташовували в найнятих приміщеннях або будинках земської народної школи.

Досить поширеною залишалась й така архаїчна форма суспільної опіки, як милостиня. Спеціальних закладів соціальної допомоги в сільській місцевості було обмаль через мізерність матеріального забезпечення. До того ж старі та вбогі воліли жебрати, ніж позбавлятися волі, мешкаючи в закритих закладах.

Умови надання соціальної підтримки на західноукраїнських землях мали свої особливості. Порівняно зі Східною Україною соціально-економічні процеси відзначалися повільнішим розвитком промислового виробництва. Тільки в 70–80-х рр. під впливом збільшення попиту на нафтопродукти відбулося переоснащення нафтодобувної промисловості. Виникли перші нафтоочисні заводи у Львові, Дрогобичі. Неабияке народногосподарське значення мав видобуток кам'яної та кухонної солі, який зростав із року в рік.

У 60-ті – на початку 70-х рр. західноукраїнські землі мали залізничне сполучення із Західною Європою, тому утверджувалися ринкові відносини та зростали міста Львів, Броди, Тернопіль, Чернівці, Дрогобич, Станіслав, Коломия, Перемишль, Ужгород, Мукачеве та ін. Найшвидше кількісно змінювалось населення Львова. Попри це західноукраїнські землі були відсталими провінціями Австро-Угорської імперії.

Сільське господарство все ще мало екстенсивний напрям із малими капіталовкладеннями, недостатньою сільськогосподарською технікою, низькою продуктивністю праці. В аграрних відносинах домінувало поміщицьке землеволодіння. Більшість селян Закарпаття вийшли із кріпацтва без землі. Поміщики позбавляли селян лісів, сіножатей. Західноукраїнські селяни сплачували непосильні викупні платежі, податки, відбували всілякі повинності. Тому вони часто вдавалися до боротьби, відмовляючись працювати в поміщицьких маєтках, проводили страйки, збори, захоплювали землі поміщиків, чинили підпали тощо.

Однак спостерігалися й позитивні моменти. Нове пожвавлення в житті українського суспільства в Галичині настало в 1860 р. під впливом загальних політичних подій. У цей час в Австрії було проголошено нову конституцію, на основі якої заведено крайові сейми. Створюють найрізноманітніші товариства («Просвіта» – 1868, «Товариство імені Шевченка» – 1873 рр. та ін.), студентські громади, молодіжні організації. Серед численних програм національного відродження в колі їхніх інтересів

була й благодійницька діяльність.

У Галичині почали займатися благодійницькою справою молодіжні об'єднання, такі, як «Пласт» (1911) – молодіжна організація, побудована на морально-християнських засадах. Одним із засновників «Пласту» – син І. Я. Франка – Петро. Серед завдань «Пласту» поряд із вихованням духу й характеру була самарянська милосердна служба.

Помітну соціальну допомогу в Галичині продовжувала надавати церква. Вона відіграла важливу роль у вихованні, була зачинателем і могутнім рушієм національного відродження. Священики, вище духовенство боролися за навчання дітей рідною мовою, створювали громадські організації й товариства, засновували й утримували навчальні заклади, допомагали молодим талантам здобути освіту в найкращих університетах Європи, розвивали книгодрукування тощо. На відміну від російської православної церкви, яка допомагала урядові Росії здійснювати русифікацію українського населення, греко-католицька церква в Галичині виступала охоронцем української мови й культури в регіоні.

У цей час в Галичині спостерігалася часткова лібералізація національної політики, що стала осередком розвитку української літератури та науки, у той час як у підросійській Україні виходили укази про заборону української мови, проводилася політика жорсткої русифікації й дискримінація української культури.

Найвизначнішим філантропом кінця XIX – першої половини XX ст. на західноукраїнських землях був митрополит Андрей (Роман) Шептицький (1865–1944). Протягом свого життя видатний священик допомагав культурним установам – «Просвіті», «Сільському господареві», Науковому товариству імені Шевченка, «Рідній школі», «Пластові», опікувався заснуванням Національного музею (1905), Богословської академії (1928), Земельного банку у Львові (1910), Народної лічильниці (1930), яка потім перетворилася в сучасний госпіталь, дівочої гімназії, малих семінарій у Львові та Рогатині та інших соціальних закладів.

Отже, у другій половині XIX – поч. XX ст. на українських землях інститут соціальної допомоги продовжував своє функціонування. Основною рисою цього періоду було збільшення ваги в цих процесах міських та сільських органів місцевого самоврядування. Важливу роль в здійсненні підтримки вразливих категорій населення відігравали релігійні та світські товариства, організації, розвивалася приватна благодійницька діяльність [6, с. 73–85].

7.3. Церковно-парафіальна і приватна опіка

Тогочасна церква прагнула самостійно управляти своїми капіталами (включаючи нерухомість), але **не могла обійтися без добровільної діяльності парафіян** у справі соціальної допомоги і підтримки. Саме за рахунок їхніх офірувань склалися основні благодійницькі капітали і накопичення на потреби церкви. Збирання пожертвувань з парафіян здійснювалося на користь церкви і причету (церковні служителі й співаки), шкіл і благодійних установ.

Наприкінці XIX ст. спостерігається значне зростання кількості церковнопарафіальних опікунств – від 14 747 до 19 100 за період 1894–1901 рр. Розширення мережі церковно-парафіальних установ відбувається у цей період постійно, але фінансування їх було непропорційне і залежало від щедрості та можливості парафіян. Наприклад, 1901 р. Гродненській єпархії на благодійні установи було офіровано парафіянами 44 662 крб., а Мінській – лише 13 крб.

Парафіальна благодійність здійснювалася у **таких основних формах**: матеріальна допомога, медична допомога, допомога в освітній діяльності. **Матеріальна допомога** включала в себе допомогу натурою: роздавання одягу, харчів, а також внески за навчання, за утримання в богодільнях, плату за житло, надання дешевих обідів. **Медична допомога** полягала в оплаті послуг лікарів і безкоштовному наданні ліків хворим. Доволі значне місце в **народній освіті** належало **церковно-парафіальним школам**, які частково фінансувалися з парафіальних доходів, але більша частина коштів надходила від Синоду.

Подальший розвиток діяльності Імператорського людинолюбного товариства на даному етапі відзначено **двома значними подіями** – отриманням права на присвоєння державного чину працівникам суспільних установ і остаточне оформлення структури інститутів опіки. У 1897 р. товариству було надано спеціальним указом право встановлювати посади як безоплатні, так і «класні», тобто платні з наданням особам, що обіймають ці посади, «прав дійсної державної служби». Службовець установ суспільної опіки міг досягти п'ятого класу, що відповідало цивільному чину колезького радника, а військовому – полковника. Були встановлені нагрудні знаки трьох ступенів – «для діячів і жертводавців». Цим указом у Росії фактично **покладено початок фахової суспільної опіки**.

Товариство мало заклади для надання як постійної, так і тимчасової допомоги. За станом на кінець 1908 р., до складу **постійних закладів**

входило 66 навчально-виховних закладів, 76 богоділень, 36 закладів безкоштовних і дешевих квартир. У них під опікою було 9896 осіб, а витрати на їх утримання становили 1,165 млн. крб. **Заклади тимчасової допомоги** включали 33 медичні установи, 31 благодійне товариство, 3 нічліжних притулки, 11 їдалень, 7 установ трудової допомоги. Ними надано допомог 156 907 особам, на що було витрачено 0,649 млн. крб.

Після реформи 1861 р. відбувається **реорганізація** управління Відомством установ імператриці Марії. Санкт-Петербурзька, Московська опікунська ради і Головна рада жіночих навчальних закладів, об'єднавшись, створюють **Опікунську раду Установ імператриці Марії**. В її віданні перебувало у 1881 р. 459 навчальних і благодійницьких закладів, де навчалось понад 20 тис. осіб.

У 1881 р. відкривається **Опікунство** (рос. «Попечительство») для **сліпих**, яке згодом приєднується разом зі своїми закладами до установ імператриці Марії. Опікунство мало свої відділення на 29 територіях і в 7 комітетах. Головне його призначення – надання допомоги сліпим, підготовка їх до трудового життя, розвиток мережі установ для надання медичної допомоги. **Структура** Опікунства включала в себе училища для сліпих, заклади для навчання дорослих, притулки для малолітніх сліпих, гуртожитки для сліпих робітників і робітниць, сховища для старезних (не здатних до праці). До закладів Опікунства приймалися «сліпці незалежно від національності і віросповідання». Опікунство вже протягом першого десятиріччя свого існування зібрало на свої потреби 1,265 млн. крб.

У 1898 р. утворюється **Опікунство імператриці Марії Федорівни для глухонімих**. Його мета – відкриття для глухонімих майстерень, будинків працелюбності, дешевих квартир; опікування старезними і каліками; відкриття для малолітніх шкіл, майстерень, сховищ; а також підготовка вчителів для шкіл, де навчалися глухонімі.

З 1897 р. по 1907 р. кількість шкіл для глухонімих збільшилася з 19 до 60. У них навчалось 2777 осіб, але **реальна потреба була 150 тис. місць**, з них 40 тис. Місць – для дітей шкільного віку. Річний бюджет на потреби даного відомства становив 150–190 тис. крб., з них понад 37 тис. крб. асигнувалося з Державного казначейства.

Розширюються повноваження Олексіївського головного комітету, особливо після російсько-японської війни і в період Першої світової війни. Велика увага приділяється дітям, чий батьки загинули під час російсько-японської війни. З державного бюджету дитині віком 6–10 років призначалася допомога на виховання у розмірі до 50 крб., а після 10 років – до 150 крб. на рік.

Під час Першої світової війни (1914–1917 рр.) у складі установ імператриці Марії Федорівни з'являються **шпиталі для поранених вояків**. Восени 1917 р. діяли 1-й та 2-й евакуаційні шпиталі, шпиталь при Московському удовичому будинку, при Маріїнській лікарні, при Петроградському комерційному училищі.

Таким чином, на початок ХХ ст. в Росії було створено **гнучку і диференційовану систему державно-суспільної опіки**, яка постійно удосконалювалася. Наприкінці ХІХ ст. вона включала 14854 **благодійні установи** (товариства і заклади). Умовно їх можна поділити на **дві групи**: перша – установи, що належали до міністерств і відомств, які мали за мету тільки благодійницькі справи, і друга – відомства, що не мали спеціального благодійного призначення. До перших належали: Відомство установ імператриці Марії, Російське товариство Червоного Хреста, Імператорське людинолюбне товариство і опікунство над будинками працелюбності та трудовими будинками. До складу другої групи входила ціла низка установ: Відомство православного сповідання та військового духовництва, Міністерство внутрішніх справ, Міністерство юстиції, Міністерство народної освіти та інші.

Загальна сума коштів благодійних установ на той час становила величезний масток – **404843798 крб.**, з яких на вартість нерухомості припадало близько 35 %, решта – грошові суми. Вони склалися з відсотків з капіталу, доходів від нерухомого майна, членських внесків, епізодичних поступлень від офіродавців, від концертів, лотерей тощо.

Таким чином, зазначена система **мала вади**. Головними з них були: нечіткість визначення тих категорій населення, які мають право на суспільну опіку; відкритим питанням залишилося, з яких коштів мають покриватися витрати на суспільну опіку; ступінь спорідненості людей, що повинні утримувати своїх родичів, які потрапили в біду [7, с. 97].

ТЕМА 8. РАДЯНСЬКА СИСТЕМА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАСЕЛЕННЯ (1918–1991 рр.)

8.1. Початок формування системи соціального забезпечення більшовицькою владою

На початку 20-х років ХХ ст. в Україні відбувалися драматичні соціально-політичні, соціально-економічні зміни. Намагання здобути державність чи хоча б самоврядування виявились безрезультатними – у грудні 1922 р. Україна увійшла до складу Радянського Союзу. Після Першої світової війни, революційних подій, громадянської війни політичне й соціально-економічне становище України було надзвичайно важке. У війнах загинуло близько 1,5 млн. осіб. Через нестатки й розруху сотні тисяч людей залишали міста, ідучи до сіл у пошуках хліба. Практично припинилося виготовлення товарів: не працювали цілі галузі. У 1921 р. промислове виробництво становило лише 5–10 % довоєнного виробництва.

Ситуацію ускладнили катастрофічна засуха 1921 р. і голод в Україні в 1921–1922 рр. Головні його причини – не лише кліматичні умови, а й політика примусових методів, за допомогою яких більшовицька влада домагалася виконання нереальних планів хлібозаготівель, незважаючи на неврожай, який охопив у 1921 р. південні, степові райони України. Особливо тяжке становище склалося в Катеринославській, Запорізькій, Одеській і Миколаївській губерніях, які до Першої світової війни були головними експортерами хліба. Голодувало близько 7 млн. людей. Лютувала епідемія холери.

Для врятування становища навесні 1921 р. була введена так звана нова економічна політика (неп), яка замінила «воєнний комунізм». Головний її зміст полягав у заміні продрозкладки продподатком в селі, використання ринку і різних форм власності, залучення іноземного капіталу у формі концесій, проведення грошової реформи (1922–1924), в результаті якої рубль став конвертованою валютою. НЕП дозволив швидко відновити господарство, зруйноване Першою світовою і громадянською війною.

У другій половині 1920-х рр. почалося згортання непу: із промисловості адміністративно витіснявся приватний капітал, створювалася жорстка централізована система управління економікою (господарські

народні комісаріати). Крім того, проводилися репресії проти управлінських кадрів (Шахтинська справа, процес Промпартії тощо). Радянська влада взяла курс на примусове вилучення хліба й насильницьку колективізацію села.

Процеси, що відбувалися в житті суспільства, зумовлювали зміни в соціальній структурі населення. Розвиток народного господарства, зокрема індустріалізації, супроводжувався зростанням в Україні чисельності робітничого класу. У зв'язку з колективізацією відбулися глибокі соціальні зрушення в середовищі селянства. На зміну дореволюційному розшаруванню (батраки, бідняки, середняки, заможні – куркулі) було сформовано нову соціальну верству – колгоспне селянство. Політика колективізації, яка включала і розкуркулювання, призвела до порушення побуту і звичаїв українського села. Воно перестало існувати як особливе соціальне явище, як специфічний феномен. Масова міграція сільського населення в міста спричинила напружене становище із працевлаштуванням та житлом. У пошуках кращої долі тисячі українців емігрували до Північної й Південної Америки, Австралії.

Комуністичний режим запровадив рішучі зміни в традиційну структуру соціальної політики, практично знищив її суспільний та приватний зміст і замінив державною системою соціального забезпечення. Соціальна допомога й соціальний захист населення стають виключно державною справою.

В умовах нового державного утворення реформували не тільки структуру управління й господарювання та суспільні відносини, а й модель соціальної допомоги. Її попередні форми, а також назви органів і структур були визнані як такі, що не відповідають соціалістичному розумінню завдань соціального забезпечення і є пережитком старого часу, коли соціальна підтримка мала характер милостині, благодійництва.

У той час досить швидко відбувалось ототожнення суспільства й держави і, як наслідок, у системі допомоги й захисту починала домінувати держава. Вона стає головним суб'єктом допомоги, причому церква й громадські організації, а також приватні особи як партнери були усунені від цієї діяльності.

Такий підхід став причиною того, що суспільна опіка, яка охоплює різні сфери людської діяльності, практично зводилась лише до проблем соціального забезпечення. Відбувалось звуження парадигми допомоги, багато видів соціального патронажу, що виникли еволюційним шляхом у суспільній практиці, втрачалось.

Держава намагається встановити жорсткий контроль за поведінкою окремого громадянина, використовувати соціальну політику як інструмент

економічного та ідеологічного тиску. У перші ж місяці радянської влади (кінець 1917 – початок 1918 р.) усі добродійні організації, громадські й приватні, у тому числі лікарні, було передано державі, навчальні установи перетворили на державні або закрили, притулки (богадільні) розформували. У квітні 1918 р. для втілення в життя нової стратегії соціальної допомоги створено Наркомат соціального забезпечення.

Радянська держава починає формувати класовий підхід у наданні різних видів підтримки. Відповідно до нього право на отримання допомоги з боку влади мали особи, джерелами існування яких є власна праця, без експлуатації чужої. Відмовившись від засади благодійності, комуністична партія проголосила про перехід до соціалістичного забезпечення, за якого держава мала забезпечити належною підтримкою кожного інваліда, кожного непрацездатного дорослого чи неповнолітнього.

У 1919 р. запроваджено трудову допомогу як засіб боротьби проти професійного жебрацтва. Організують розподільники для жебраків, залежно від працездатності їх направляли в різні типи закладів. Так, старих людей та калік розподіляли в притулки, дітей – у дитячі будинки, безробітних – у відділи розподілу робочої сили, а «дармоїдів» – у спеціальні трудові комуни. Однак зростання кількості жебраків не зменшувалося і це пов'язано не тільки з тим, що більшість із них стали такими в попередній період. Просто такій кількості тих, хто потребував підтримки та захисту, не могли дати ладу щойно сформовані органи соціальної допомоги. До того ж, недостатній розмір соціальної допомоги спричинював жебрацтво.

Одним із напрямків діяльності державних органів соціального забезпечення в 20-ті роки була боротьба з дитячою безпритульністю. Проблема сотень тисяч безпритульних дітей вирішувалась через відкриття дитячих будинків, трудових комун, виховних колоній для неповнолітніх правопорушників. Основне завдання цих закладів – виховувати дітей у дусі комунізму, трудового виховання, поєднання навчання й виховання в єдиному процесі. Деякий час існувала думка про поступове «відмирання школи». Замість шкіл рекомендувалися дитячі будинки та дитячі комуни, основним підручником проголошувалося життя, недооцінювалась роль сім'ї у вихованні дітей. Помилковим був погляд про неминуче відмирання сім'ї в умовах соціалізму.

У межах заходів боротьби з жебрацтвом і проституцією надавали допомогу жертвам контрреволюції, практикували також допомогу у зв'язку із стихійними лихами, опікунство та піклування. До категорії жертв контрреволюції зараховували радянських працівників, політичних амністованих, політичних емігрантів, політичних біженців, членів сімей вище-

зазначених осіб. Їм гарантували такі форми допомоги: надання роботи, одягу, житла, медичної допомоги хворим, тимчасової грошової допомоги, пенсій, поселення дітей у притулки. Разом із тим у 1922 р. створили комуністичну Міжнародну організацію допомоги борцям революції, одним із завдань якої було сприяння моральній та матеріальній допомозі жертвам фашизму, реакції й білого терору.

Що стосується селян, то правом на державне соціальне забезпечення користувалися лише учасники війни, інваліди та жертви терору воєнного часу, які не могли одержати підтримку через механізм селянської взаємодопомоги чи працевлаштування в артілях або коопераціях інвалідів. Декрет Раднаркому від 14 травня 1921 р. орієнтував радянські органи в центрі та на місцях на те, що основну турботу про соціальне забезпечення людей, які потребують допомоги, повинно взяти на себе саме селянство шляхом організації громадської взаємодопомоги. Цим держава фактично визнала, що вона не могла утримувати всі соціально незабезпечені категорії селян за рахунок державного бюджету.

Основними формами діяльності комітетів селянської взаємодопомоги були: індивідуальна допомога червоноармійцям, інвалідам (допомоги, позики, трудова допомога); соціальна взаємодопомога (громадська оранка, запасні магазини, підтримка шкіл та лікарень, хат-читалень, будинків для інвалідів); правова допомога (захист інтересів незаможних верств під час стягування податків, наділу луків тощо).

Наприкінці 20-х рр. у внутрішній політиці СРСР відбувся різкий поворот, який виявився насамперед у прискоренні темпів індустріалізації. Остання здійснювалась на кошти, які «викачувалися» із сільського господарства, та шляхом інтенсифікації праці робітників, яка досягалась двома чинниками. Першим виступала організація масового ентузіазму трудящих. Для цього використовували так зване соцзмагання, зустрічні плани, рух новаторів, нагородження орденами тощо. Другий чинник – прямий примус і залякування. Тих, хто не виявляв особливого піднесення, змушували працювати під страхом адміністративного та кримінального покарання.

Наслідки індустріалізації України були неоднозначні. З аграрної країни республіка перетворилася на промислову. Розгорнувся процес урбанізації: якщо до проведення індустріалізації лише кожен п'ятий житель України мешкав у місті, то наприкінці 30-х років – кожен третій.

З іншого боку, грабувалося українське село, запроваджено командно-адміністративну систему в економіці, остаточно ліквідовано рештки економічної самостійності України, велика промисловість перейшла в розпорядження загальносоюзних наркоматів, було створено атмосферу

напруження, підозри, доносів, пошуку «шкідників», яка сприяла розгортанню масових репресій.

У 1929 р. партійно-державне керівництво СРСР розпочало масову колективізацію, яку шляхом репресій і терору завершили суцільною колективізацією селянських господарств. У процесі революцій 1917 р. більшовики спочатку схиляли частину селян на свій бік гаслом «Земля – селянам!». Після завоювання й зміцнення влади наприкінці 1920-х років землю почали забирати, аргументуючи це «марксистсько-ленінським» постулатом про те, що побудувати соціалізм неможливо без ліквідації приватної власності на землю й переходу до колективного господарювання на селі.

Влада примушувала селян здавати продукцію державі за цінами, значно нижчими за ринкові. Вони стали всіляко ухилятися від таких хлібозаготівель. Тоді за наказом Сталіна, як у роки «воєнного комунізму», почалися реквізиції зерна. Партійно-радянські працівників й так званих активістів-бідняків змушували силою вступати в колгоспи, усупільнювали всю худобу, навіть домашню птицю.

Таким чином, було ліквідовано економічну самостійність селян. Їх знову повернули фактично в стан кріпаків. Була знищена найбільш працююча частини селянства; у решти зникли матеріальна зацікавленість у результатах праці, почуття власника-господаря. Найбільшого удару завдав голодомор 1932–1933 рр. в Україні, зумовлений антинародною, злочинною політикою московського центру та його прислужників в Україні, спрямованою на матеріальне забезпечення індустріалізації. Голод – не наслідок стихії, а штучно організована акція як московського, так і українського радянського керівництва. Це був справжній геноцид проти українського народу.

Унаслідок голодомору загинуло від 3 до 4,5 млн. селян, а повні дані загинувших і втрат з урахуванням зниження народжуваності становили від 5 до 6 млн. Деякі дослідники наводять і вищі цифри – 7 млн. Голод 1933 р. – найстрахітливіший серед численних злочинів сталінщини. Радянський режим так залякав селян, що вони перетворилися на слухняних виконавців «волі зверху», безправну частку системи командної економіки.

Застосовуючи метод «батога й пряника» (преміювання натурою, поліпшення побутових умов на селі тощо), налагоджували сільське господарство, повністю залежне від партійного керівництва. Намагаючись зацікавити селян-колгоспників у піднесенні громадського господарства, у колгоспах створювали бригади з постійним складом працівників, за ними закріплювали земельні площі, машини, реманент, робочу й продуктивну худобу. Кожна бригада відповідала за свою земельну ділянку. Держава

дбала про технічну базу колгоспів. Так була створена радянська система розвитку сільського господарства.

Водночас у 30-ті роки відбувається переорієнтація в діяльності соціального забезпечення. Поряд із декларуванням повного державного забезпечення трудящих висувається теза про боротьбу з усіляким паразитизмом і дармоїдством. Був проголошений курс на покращення страхових гарантій та матеріально-побутове обслуговування пролетарських кадрів промисловості, у першу чергу зайнятих у важкій промисловості. Увага зосереджувалась також на підвищенні оплати праці низькооплачуваним категоріям робітників. Певною надбавкою до реальних доходів трудящих були суспільні фонди споживання – видатки на виплати пенсій, стипендій, оплату відпусток, різні види соціальних допомог, на втримання закладів охорони здоров'я, освіти, культури. Влада почала розвивати різні види профілактичної, медичної та соціально-побутової допомоги (будинки відпочинку, санаторії, курорти, диспансери, дитячі садочки, колонії для піонерів, молочні кухні, дитяче харчування, лазні, профілакторії тощо).

Протягом 1928–1932 рр. розроблено законодавство про пенсійне забезпечення як самостійний вид соціального забезпечення. Перші такі пенсії визначено постановою Наркомпраці СРСР від 5 січня 1928 р. для робітників текстильної промисловості. Установлено також пенсійний вік: для чоловіків – 60 років, для жінок – 55 років. Обов'язковий для призначення пенсій трудовий стаж був однаковий і для чоловіків, і жінок – не менше 25 років. У 1929 р. ЦВК і Раднаком СРСР затвердили постанову щодо введення пенсійного забезпечення також для робітників таких провідних галузей промисловості, як гірничо-енергетична, металургійна, залізничний і водний транспорт. Ухвалені в 1928–1932 рр. законодавчі акти стали основою для подальшого розроблення правових норм стосовно пенсій у зв'язку зі старістю в наступні роки.

Однак треба зауважити, що до середини 60-х років взагалі не існувало самого поняття соціального забезпечення колгоспників. Тільки згідно з Законом 1964 р. був створений союзний Фонд соціального забезпечення колгоспників, який формувалася з відрахувань колективних господарств. Колгоспні пенсії були значно нижчі, ніж пенсії робітників і службовців.

Основними завданнями соціального забезпечення 30-х рр. були: працевлаштування й навчання інвалідів; забезпечення сімей червоноармійців; забезпечення пенсіями інвалідів війни, сімей, члени яких загинули на війні, непрацездатних; організація кас взаємодопомоги в колгоспах; надання допомоги сліпим і глухим; сприяння кооперативам інвалідів. У цей період формували й розвивали різноманітні кооперативи й громадські

організації людей з обмеженими фізичними можливостями: Українське товариство сліпих, об'єднання глухонімих.

У 1937 р. вийшло нове положення про Народний комісаріат соціального забезпечення, згідно з яким коло завдань НКЗС розширювалося. Воно охопило державне забезпечення інвалідів праці та інших категорій, організацію матеріально-побутового, культурного, лікувально-оздоровчого та санаторно-курортного обслуговування, керівництво діяльністю установ соціального забезпечення, роботою лікарсько-трудової експертизи (ЛТЕК), підготовкою кадрів працівників соціального забезпечення, затвердження законів із соціального забезпечення. Під контролем НКЗС у цей період перебувала Рада кооперації інвалідів, Союз кас взаємного страхування та взаємодопомоги кооперації інвалідів, Товариство сліпих, Товариство глухонімих.

У той же час існувала практика вирішення соціальних проблем одних категорій людей за рахунок прав і свобод інших, зокрема віруючих. Багато служителів церкви стали вигнанцями і залишились без засобів для існування. За інструкцією влади прийняти їх на роботу можна було лише за умови зречення віри. Функціонувала й система позаекономічного примусу людей до праці, особливо засуджених, яких нараховувалося кілька мільйонів.

Таким чином, до початку Другої світової війни була створена система соціального забезпечення радянського типу, що охоплювала робітників, службовців, інтелігенцію й членів їхніх сімей. Розміри соціальних виплат залишилися низькими. Основні види соціальних послуг надавали населенню за рахунок державного бюджету.

8.2. Соціальна політика в СРСР у повоєнний період (40-ві роки XX століття)

Соціальна допомога й захист у період Другої світової війни були пов'язані з домінуванням проблем підтримки сімей фронтовиків, хворих і поранених, працевлаштування інвалідів, піклування про дітей-сиріт тощо. Соціальна допомога та соціальна реабілітація поранених – ще один комплекс питань у цей період. Великий потік поранених вимагав термінових заходів не тільки з їхньої евакуації, але й реабілітації.

У жовтні 1941 р. створюють комітети допомоги з обслуговування хворих і поранених бійців Червоної Армії. З кінця червня цього ж року виходить ціла низка указів, які стали основою для соціального забезпечення сімей фронтовиків, зокрема регламентувався порядок призначення та виплати допомог сім'ям військовослужбовців рядового й молодшого

начальницького складу у воєнний час. Були встановлені пільги для сімей військовослужбовців, що загинули та пропали на фронтах війни, зокрема вони звільнялися від сільськогосподарського податку, їм постачали опалення, пайки для дітей.

З початком Другої світової війни в тиллові райони СРСР евакуювали промислові підприємства, виїхали кваліфіковані спеціалісти, діячі науки й культури. Усього в міста й села Російської Федерації, Казахстану, республік Середньої Азії було переселено 3,5 млн. українського населення. Здійснювалася величезна робота з переміщення й обслуговування евакуйованого цивільного населення. Евакуйованим і біженцям треба було надати тимчасове житло, організувати їхнє харчування, працевлаштування, видачу товарів повсякденного вжитку, виплату допомог і пенсій. Особливе щирсердя проявила громадськість, переважно жіноцтво, щодо влаштування українських сімей, які десятками тисяч були евакуйовані до Середньої Азії.

Нових рис і масштабів набули в цей час і проблеми охорони дитинства та опікування сиротами: вихованців дитячих будинків вивозили углиб країни й відкривали нові заклади для них.

Надзвичайне значення в цей період мала діяльність, розгорнута за допомогою Червоного Хреста України. Життя сотень тисяч поранених воїнів було врятовано завдяки переливанню крові, яку здавали донори в тилу й на фронті. Товариство Червоного Хреста України підготувало і направило на фронт тисячі медичних сестер, санінструкторів та сандружинниць. Вони були поруч із бійцями, залучалися до підпілля, працювали в санітарних поїздах. Активісти Червоного Хреста брали безпосередню участь у наданні допомоги пораненим і хворим воїнам на полях битв, під час їх транспортування в тил, у госпіталях, а також — населенню, що постраждало від нальотів ворожої авіації та воєнних дій.

У 1945 р. у Червоному хресті була організована спеціальна служба розшуку для з'ясування інформації про долю військовослужбовців та цивільних осіб, які пропали безвісти, збирання даних, які б підтверджували завдані їм збитки під час Другої світової війни (що дає право на отримання різного роду компенсацій). Важливим соціальним питанням стало забезпечення інвалідів.

Розвиток народного господарства України в повоєнний період здійснювався в надзвичайно складних умовах. Ціна перемоги була величезною. Загальні демографічні втрати України включно з убитими, жертвами концтаборів, депортованими становлять не менше 14 млн. чоловік. Фактично, втрати українського народу складають 40–44 % від

загальних людських втрат СРСР. На руїни було перетворено 714 міст і селищ міського типу та понад 28 тис. сіл України. Загальна кількість зруйнованих промислових об'єктів перевищувала 80 % довоєнного рівня. Це визначило масштабність завдань повоєнної відбудови й водночас складність процесу відродження народного господарства в специфічних умовах, які характеризували підходи радянського керівництва до розв'язання економічних і суспільно-політичних проблем.

Помітно ускладнився процес відбудови в республіці під час голоду 1946–1947 рр. Викликана посухою 1946 р. загроза голоду не була своєчасно нейтралізована, а навпаки, до зими 1946–1947 рр. дедалі більше набувала рис голодомору. Близько мільйона жителів України померло в голодну зиму 1946–1947 рр., більше 3 млн. хворіли на дистрофію та анемію.

Для досягнення зростання промислового виробництва застосовано мобілізаційні засоби директивної економіки – перерозподіл коштів з легкої промисловості та соціальної сфери на користь індустріальних галузей; конфіскаційно-грошова реформа 1947 р., під час якої близько третини готівки не було замінено на нові грошові знаки; примусове придбання населенням облігацій державної позики тощо. Водночас легка, харчова промисловість і сільське господарство вважалися другорядними. Були вжиті також традиційні командні методи: посилення тиску на село – кампанія з ліквідації порушень колгоспного статуту (1946); прямі репресії – депортації до Сибіру «осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві» (з 1948); спроби структурної перебудови організації сільськогосподарського виробництва – політика укрупнення колгоспів (1950).

Сталінський режим застосовував репресії й до калік. У 1948 р., напередодні 30-річчя Радянської армії, згідно з постановою Президії Верховної Ради СРСР інвалідів війни виселяли із міст до концтаборів ГУЛАГу, перетворених на своєрідні резервації. За одну ніч 21 лютого 1948 р. лише з Києва до них відправили 5–6 ешелонів – не менше трьох тисяч осіб. Ці резервації не зникли й в 60–80-ті рр. за часів правління Л. І. Брежнєва. Наявність у суспільстві інвалідів-калік вважали небажаною, оскільки вони були свідками помилок, поразок і злочинів комуністичної влади і могли дискредитувати соціалістичний лад.

Таким чином, наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. завершилася відбудова народного господарства України. Проте технічного переозброєння промислового виробництва не відбулося. Заходи з розвитку промисловості не набули характеру цільових комплексних програм, а проводи-

лися примітивно, без достатнього врахування передового зарубіжного досвіду й досягнень науково-технічної революції. Однак завдяки самовідданій праці трудящих за перші п'ять післявоєнних років налагоджено торгівлю і скасовано карткову систему розподілу продуктів (1947), збільшено кількість загальноосвітніх шкіл, розширено мережу вищих навчальних закладів (перевищена довоєнна чисельність студентів), відроджено систему медичного та побутового обслуговування населення. Сільсько-господарське виробництво, на якому ще довго позначалися наслідки голоду, значно відставало й не задовольняло потреб населення в предметах споживання.

8.3. Система соціального забезпечення в 1950–1991 роки

Після смерті Сталіна (1953) економічні та соціальні перетворення часто визначалися непослідовністю, поспішністю, урочистими обіцянками, більшість з яких залишилася невиконаними. Наприкінці 50-х років почали відчуватися негативні тенденції в соціальній сфері – з'явилися дефіцит необхідних товарів, підвищення цін, замороження зарплати тощо. Керівництво держави на це відповіло новими утопічними планами. На XXII з'їзді КПРС (1961) було прийнято третю програму партії – план побудови комунізму вже до 1980 р. У ній висувалися завдання з різкого підвищення добробуту населення та широкої демократизації суспільства (але, певна річ, без політичного плюралізму). Більшість населення в ці плани вірила, а тому в суспільній свідомості домінував комуністичний романтизм, який на деякий час викликав сплеск ентузіазму.

Цьому сприяли і окремі заходи з підвищення рівня життя людей і поліпшення соціальної сфери: на дві години скоротили тривалість робочого дня в передвихідні та передсвяткові дні, було скасовано закон 1940 р., який «прив'язував» робітника до підприємства, на якому він працював, збільшили час відпусток у зв'язку з вагітністю та пологами (з 77 до 112 календарних днів), встановлено шестигдинний робочий день для підлітків до 18 років, скасовано плату за навчання у старших класах середніх шкіл і вищих навчальних закладах. Як вже відзначалося, у 1964 р. приймається Закон «Про пенсії, і допомоги членам колгоспів». У хрущовський період селяни нарешті отримали паспорти, яких фактично не мали із часів запровадження паспортної системи 1932 р.

У 1961 р. були значно розширені функції Міністерства соціального забезпечення. На нього було покладено виконання таких функцій: виплата пенсій; організація лікарсько-трудової експертизи; працевлаштування і

фахове навчання інвалідів; матеріально-побутове обслуговування пенсіонерів; багатодітних і самотніх матерів; надання протезно-ортопедичної допомоги.

Найважливіша сфера діяльності соціального обслуговування населення – матеріальне забезпечення, яке мало три основні напрямки: державне соціальне забезпечення, державне соціальне страхування, соціальне забезпечення колгоспників. Фінансування державного соціального забезпечення здійснювалося за рахунок союзного, республіканських та місцевих бюджетів (воно поширювалося на військовослужбовців, учнів та інші категорії громадян), державного соціального страхування – за рахунок страхових внесків підприємств, організацій і дотацій держави (воно поширювалося на робітників і службовців), соціальне забезпечення колгоспного селянства – на кошти колгоспів і дотацій із Державного бюджету. На всіх громадян СРСР поширювалося безкоштовне медичне обслуговування, хоч воно було зовсім неоднакової якості для всіх громадян.

Громадські організації (Товариство сліпих, Рада ветеранів Великої Вітчизняної війни тощо) відігравали опосередковану роль у виконанні соціальної роботи. Їх завданням був переважно контроль і підтримка громадського порядку, оскільки вони були створені і повністю контролювалися державою. До того ж, окрім членських внесків, їх основним джерелом фінансування виступала держава.

Порівняно з попередніми періодами у другій половині 60-х – кінці 70-х років XX ст. досягнута відносна соціальна та матеріальна стабільність. Однак радянську владу охопила системна криза, яка проявлялась у всіх сферах життя: економіці, політиці, соціальній сфері, суспільній моралі тощо.

В економіці спостерігалися повільне запровадження нових технологій та переважно екстенсивний шлях розвитку економіки, невисока якість більшості товарів та їх дефіцит, прихована інфляція (зростання цін при незмінних розмірах заробітної плати), хронічна криза сільського господарства та продовольчі труднощі, економічна неефективність виробництва, енергоємність і матеріалоємність продукції та поява тіньової економіки («цеховики»).

Ознаками кризи моралі були такі явища, як дедалі більший вияв подвійної моралі (розбіжності між декларованим стилем поведінки й реальними устремліннями та установками; безвідповідальність, прагнення перекласти відповідальність на іншого), зростання престижності професій, посад, які давали змогу отримувати нетрудовий дохід, зростання кількості

побутових та економічних злочинів, прагнення досягти успіхів незаконним шляхом, поширення пияцтва й алкоголізму та ін.

Радянський Союз продовжував гонку озброєнь. Соціальна сфера фінансувалася виключно за залишковим принципом, значно скоротилося житлове будівництво, що відразу загострило житлову проблему. Урізання витрат на охорону здоров'я відразу відбилося на стані і якості обслуговування населення.

На початок 80-х років значно посилилася продовольча проблема. Головним джерелом для закупівлі став експорт нафти та інших природних ресурсів. Відбувалося приховане підвищення цін, почалося швидке скорочення реальних доходів громадян, спроби «перебудувати» економіку країни в середині 80-х років зазнали провалу. Криза завершилась розпадом СРСР.

У цілому можна зробити висновок, що в Радянському Союзі була створена доволі ефектна, але популістська за змістом система соціального забезпечення населення, яка мала такі складники:

- 1) державне соціальне страхування (за рахунок відповідних централізованих союзних фондів);
- 2) пенсії (за віком; за інвалідністю; за вислугою років; у разі втрати годувальника) та допомоги (у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю; у зв'язку з вагітністю і пологами; на дітей з малозабезпечених сімей; багатодітним та одиноким матерям тощо);
- 3) соціальне обслуговування інвалідів і літніх громадян (утримання в будинках-інтернатах з повним державним забезпеченням; протезування; надання засобів пересування; пільги на проїзд на транспорті; житлові, побутові та податкові пільги тощо);
- 4) безкоштовна медична допомога (надання медичних послуг у поліклініках, лікування в санаторіях, лікарнях, на курортах тощо);
- 5) безкоштовне виховання дітей (в яслах, дитячих садках, дитячих будинках, санаторіях, піонерських таборах тощо).

Однак виявилось, що держава не в змозі підтримувати цю систему. Загалом соціальне забезпечення, яке сформувалося в радянський період, мало ознаки того періоду й відображало ідеологію державної опіки. Організаційно цю функцію здійснювали органи соціального забезпечення, діяльність яких відповідала централізовано-плановій економіці, адміністративно-командній системі управління, патерналістському, медично-орієнтованому підходу до надання суспільної допомоги людям.

ТЕМА 9. СОЦІАЛЬНА РОБОТА В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

9.1. Розвиток соціальної роботи в незалежній українській державі як професійної діяльності

У кінці XX – на поч. XXI ст. в Україні з'явилися об'єктивні чинники змін у системі соціальної допомоги. Розвал Радянського Союзу, неспроможність його політичного та економічного механізмів забезпечувати подальший розвиток суспільства, здобуття Україною статусу незалежної держави викликали потребу створення, по суті, нового суспільства й нових механізмів соціально-економічного регулювання в економічній, політичній, соціальній та гуманітарній сферах. Україна потребує нововведень, які мають створити міцне підґрунтя для становлення високорозвиненої, соціальної за своєю сутністю, демократичної правової держави, її інтегрування у світовий економічний процес як країни з конкурентоспроможною економікою, здатною вирішувати найскладніші проблеми свого соціально-економічного розвитку.

Перехід від збанкрутілої адміністративно-планової до ринкової економіки супроводжувався глибоким падінням виробництва, яке у своїй основі було неконкурентним та неефективним. З 1990 по 1999 рр. (період кризи) обсяг ВВП скоротився на 59,2 %, промислової продукції – на 48,9 %, сільськогосподарської – на 51,5 %. Реальна заробітна плата зменшилася майже в 4 рази. За ці роки були повністю розбалансовані грошова та фінансова системи. Поступово (потрібно було майже п'ять років напруженої роботи) в Україні намітилося економічне зростання, стабілізація національної грошової одиниці, відбулися позитивні зрушення в сфері життєзабезпечення населення. Однак навіть у 2010 р. країна не досягла обсягу ВВП, у тому числі на душу населення, 1990 р.

Формування сучасної системи соціального захисту в країні пов'язане з переходом від командно-планової економічної системи до ринкової. Тому поняття «соціальний захист» у нашій країні почало широко вживатися тільки на цьому етапі, хоча в тій чи іншій формі соціальний захист завжди був властивий суспільству.

Потреба саме в соціальному захисті зумовлена природою ринкової економіки, яка не в змозі забезпечити своїм суб'єктам гарантований дохід і зайнятість. Ціла сукупність факторів спричинили суттєві відмінності в рівні доходів, стану здоров'я, обсязі задоволення потреб. Зменшити негативний вплив таких факторів на рівень життя певних прошарків

населення й має соціальний захист.

Соціальний захист для населення має стати комплексом економічних, соціальних та правових заходів і сукупністю інститутів, що дають можливість усім громадянам країни однакові можливості для підтримання певного рівня життя, а також підтримку окремих соціальних груп населення. Соціальна захищеність має включати систему дій і засобів, що оберігають будь-якого громадянина країни від економічної та соціальної деградації в результаті безробіття, хвороби, виробничої травми, народження дитини, інвалідності, старості тощо, а також надання медичних послуг та допомог сім'ям із дітьми. Сучасна система соціального захисту охоплює соціальне забезпечення, соціальні гарантії держави населенню, соціальну допомогу, соціальне страхування.

На середину 2010-х років система соціального захисту в Україні загалом продовжувала зберігати окремі риси старої системи й за своїми параметрами не відповідала передовим системам соціального захисту країн Європейського Союзу. Реформування її проводять несистемно: воно не має цілеспрямованого характеру, не спирається на збалансованість розвитку національної економіки й соціальних зобов'язань держави.

Соціальна робота в Україні кінця XX – початку XXI ст. покликана стати важливою ланкою в механізмі соціального захисту населення. Професійна діяльність соціальних працівників має сприяти суспільним змінам, вирішенню проблем людських відносин, взаємодії людей з їхнім оточенням, зміцненню здатностей людей до функціонального існування в суспільстві в цілому та підвищенню рівня їхнього благополуччя.

Сучасна соціальна робота в Україні розвивається під впливом новітніх світових тенденцій, має свої особливості, обумовлені історичним, національним розвитком. Суб'єктами соціальної роботи в нашій країні насамперед виступають організації, установи, соціальні інститути суспільства. До них належать структурні підрозділи законодавчої, виконавчої та судової влади різного рівня. Особливу роль тут відіграють такі міністерства та відомства, як Міністерство соціальної політики, Міністерство освіти і науки, Міністерство молоді та спорту, Міністерство охорони здоров'я, Міністерство юстиції, Державна соціальна служба для сім'ї, дітей і молоді, Державна служба зайнятості та ін.

На місцевому рівні цю роботу виконують виконавчі органи, соціальні служби та заклади соціального спрямування різної відомчої підпорядкованості – центри соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді, служби у справах сім'ї, служби у справах неповнолітніх, центри соціальної роботи та практичної психології, територіальні центри соціального обслуговування різних категорій населення, соціальні притулки для дітей і

підлітків, соціальні гуртожитки, центри соціально-психологічної допомоги неповнолітнім, які опинилися в складних життєвих обставинах, соціальні центри матері та дитини, центри екстреної психологічної допомоги по телефону та інші установи і заклади.

Соціальною роботою також займаються неприбуткові та неурядові організації, об'єднання. До таких належать благодійні фонди, спілки та товариства, громадські організації соціального спрямування всеукраїнського, регіонального та місцевого рівнів, у тому числі волонтерські організації, Дитячий Фонд України, Товариство Червоного Хреста України та їхні регіональні підрозділи, представництва міжнародних організацій (ПРООН, ЮНІСЕФ та ін.).

Більшість фізичних осіб, які здійснюють практичну соціальну роботу професійно чи на громадських засадах, працюють у вищезазначених суб'єктах соціальної роботи. Це – організатори-керівники та виконавці, практичні соціальні працівники та педагоги, психологи, реабілітологи, викладачі соціальної роботи та інші фахівці.

9.2. Система професійної підготовки соціальних працівників

Зважаючи на специфіку сфери соціальної роботи, можна говорити про численну групу суб'єктів, які організовують, стимулюють, підтримують, реабілітують, корегують, допомагають різним людям, групам, громадам.

За роки незалежності в Україні сформувалася також і система підготовки соціальних працівників, у тому числі і з вищою освітою. Одна з перших програм підготовки фахівців із соціальної роботи була започаткована в Національному університеті «Києво-Могилянська академія» (НаУКМА). У середині 1990-х р. цей навчальний заклад одержав технічну допомогу від Європейського Союзу в межах проекту Темпус-Тасіс «Впровадження вищої освіти в сфері соціальної роботи в Україні». Значний внесок у розвиток підготовки фахівців із соціальної роботи зробив доктор медичних наук, професор, керівник Школи соціальної роботи НаУКМА Володимир Іванович Полтавець (1941–1999), який тривалий час працював у Дніпропетровську, а з 1993 р. – у Києво-Могилянській академії. У 1995 р. там відбувся перший набір студентів за програмою освітньо-професійного рівня магістра. Було набрано близько двадцяти чоловік, які вже мали вищу освіту в різних галузях (педагогіки медицини філософії технічних наук) та певний досвід роботи. Соціальна робота стала для них другою професією. Пізніше в НаУКМА відкрито підготовку бакалаврів та спеціалістів.

Першим вищим навчальним закладом в Україні, який започаткував підготовку соціальних працівників на трьох рівнях (бакалавра, спеціаліста, магістра), став Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара (ДНУ). Це відбулося також у 1995 р. Ініціатором підготовки фахівців за спеціальністю «Соціальна робота» стала кафедра соціології ДНУ, якою завідував доктор історичних наук, професор Віктор Георгійович Городяненко. На початку 1996 р. за участю кафедри соціології була створена кафедра соціальної роботи, першим завідувачем якої став кандидат педагогічних наук, доцент Володимир Васильович Васильєв. Його заступником упродовж багатьох років був кандидат історичних наук, доцент Станіслав Васильович Глазунов. У 2010 р. кафедру соціальної роботи ДНУ очолила доктор філософських наук, професор Оксана Олександрівна Осетрова.

Значну підтримку в становленні підготовки фахівців з соціальної роботи на Дніпропетровщині надали тодішній начальник обласного управління соціального захисту населення Анатолій Степанович Курсаков та заступник начальника цього управління Валентина Олексіївна Сливна. Активно долучався також зарубіжний досвід, зокрема, за допомогою участі університету в проекті Європейського Союзу «Формування в Україні системи соціальної допомоги нового типу» (1997–1999).

Для перепідготовки державних службовців із вищою освітою за різними спеціальностями в 1997 р. була також розпочата підготовка магістрів державної служби за спеціалізацією «Соціальна робота», яку пізніше стали називати ширше «Соціальна сфера». Першим координатором підготовки магістрів упродовж десяти років (1997–2007) став доцент С. В. Глазунов. За цією спеціалізацією практичні працівники на основі отриманої раніше вищої освіти здобували поглиблені фахові знання й удосконалювати вміння, необхідні для новітньої професійної діяльності в органах законодавчої, виконавчої влади, місцевого самоврядування та накопичували первісний досвід їх застосування у відповідній галузі знань.

Нині в Україні підготовку фахівців за спеціальністю «Соціальна робота» здійснюють близько 50 вищих навчальних закладів. Сучасні суспільні запити щодо інноваційного розвитку країни, створення умов для самореалізації особистості, забезпечення потреб суспільства, ринку праці і держави у кваліфікованих кадрах вимагають постійної модернізації системи вищої освіти, зокрема, урахування процесів європейської інтеграції та розвитку єдиного Європейського простору вищої освіти. Треба зауважити, що порівняно із системою підготовки в Україні, яка характеризується фундаментальністю й передбачає, перш за все, засвоєння теоретичних знань, за кордоном акцентують на організації практичної

діяльності студентів.

Підготовка фахівців із вищою освітою в найближчому майбутньому буде змінюватися згідно з європейськими, світовими тенденціями і здійснюватися за освітньо-професійними, освітньо-науковими, науковими програмами. Успішне виконання тієї чи іншої програми буде підставою для присудження відповідного ступеня вищої освіти – молодшого бакалавра, бакалавра, магістра, доктора філософії, доктора наук. Сучасним студентам належить взяти участь у вивченні світового й вітчизняного досвіду соціальної роботи, розвитку нових перспектив та формуванні власних знань, навичок у цьому напрямку.

9.3. Волонтерство як новий вид соціальної роботи в Україні

За останній час в Україні з'явився і поширюється волонтерський (від «волонтер» – доброволець) рух. Основні чинники його розвитку ті ж самі, що і для НДО: загострення соціальних проблем та неспроможність чинної системи соціального захисту надавати соціальні послуги вразливим верствам населення у достатній мірі. Роль волонтерів є надзвичайно важливою у багатьох неприбуткових організаціях (НДО), причому сьогодні вже значна кількість волонтерів займається соціальною роботою як у недержавних (більшість волонтерів), так і в державних організаціях багатьох регіонів. Але в Україні ще не сформовано певної моделі волонтерської роботи, яка включала б ефективні механізми залучення й відбору, навчання і супервізії підтримки та заохочення, що є основними елементами й етапами менеджменту волонтерів.

За приналежністю до певної організаційної структури волонтерів України можна поділити на дві умовні групи: перша – волонтери, які працюють при центрах соціальних служб для молоді (ЦССМ); друга – волонтери, які є членами різних громадських організацій. Але волонтери другої групи такими себе не вважають, хоч під визначення «волонтер» підпадають.

На початку розвитку ЦССМ (1992–1993 рр.) членами волонтерських груп переважно були неповнолітні і молодь (старшокласники, студенти), тобто особи без досвіду і кваліфікації у цій справі. Та за останній час усе частіше до волонтерських лав вступають і досвідчені фахівці (правники, лікарі, психологи, педагоги та ін.). На кінець 1990-х років українських волонтерів можна розподілити за віковою категорією, основним місцем навчання, роботи, рівнем освіти на чотири групи.

Перша група – підлітки та юнаки, учні старших класів шкіл та

середніх спеціальних закладів, які становлять актив різних груп при ЦССМ (у клубах молодих інвалідів, творчих об'єднаннях, школах лідерів, групах самодопомоги, молодіжних та дитячих об'єднаннях тощо).

Друга група – студенти вищих навчальних закладів (переважно з відділень педагогіки, психології, соціальної роботи, соціальної педагогіки), які звертаються до ЦССМ з приводу практичної допомоги у навчанні за профілем діяльності центрів або проходять у центрах навчальну практику. Щоправда, проходження практики – захід не зовсім добровільний.

Третя група – батьки проблемних дітей та підлітків (дітей-інвалідів, дітей з девіантною поведінкою тощо), які об'єднуються у групи взаємодопомоги.

Четверта група – волонтери-фахівці (психологи, соціологи, педагоги, соціальні працівники, правники, лікарі), які надають консультативну допомогу соціальним працівникам, іншим волонтерам або практично допомагають клієнтам соціальних служб.

У різних групах залучення людей до волонтерської діяльності відбувається різними шляхами і на різних засадах. Найпоширеніший варіант – залучення студентів відповідних спеціальностей (соціальна робота, психологія, право, медицина) до соціальної роботи через волонтерські групи. Наприклад, у Запоріжжі на добровільних засадах працювали 12 студентів факультету соціальної педагогіки та психології місцевого університету. У Дніпропетровській області функціонувала програма «Терези Феміди», де було задіяно волонтерський молодіжний юридичний клуб. Членами клубу були студенти-правники Дніпропетровського державного університету. Працівниками Чернівецького обласного ЦССМ та волонтерами з числа студентів педагогічного факультету місцевого університету було організовано постійне чергування у міському притулку для неповнолітніх дітей. Великий обсяг роботи виконували волонтери щодо розроблення та розповсюдження друкованих агітаційних матеріалів з актуальних соціальних проблем, а також щодо проведення соціологічних опитувань соціального, екологічного спрямування тощо. Різні міжнародні фонди при виборі партнерів в Україні надають перевагу громадським організаціям, оскільки конкретними видами соціальної роботи займається сама організація, а її члени (волонтери) виконують окремі складові цієї роботи.

Разом з цим, аналіз ситуації у регіонах дає змогу зробити висновок про те, що робота з волонтерами у цей початковий період провадилася ще недостатньо і не досить цілеспрямовано.

ТЕМА 10. ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОЇ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ (30-ТІ РОКИ ХХ СТ. – ПОЧАТОК ХХІ СТ.) У ЄВРОПІ ТА США

10.1. Розвиток методів соціальної роботи у США

Соціальна робота за кордоном у 30-ті – 50-ті рр. ХХ ст. характеризується подальшим розвитком науково-практичних напрямів, які багато в чому стали підґрунтям цієї діяльності на сучасному етапі.

Удосконалюється діагностичний напрям. Діагноз став виступати як модель, що давала уявлення про те, як людина зустрічається із ситуацією і як вона її оцінює. Застосування ситуаційного підходу в діагностичній школі зумовило зміну акцентів у бік двох істотних складників цього методу: передбачення (або уявлення перспективи) і психологічна підтримка.

Розвиток передбачення як вагомого компонента індивідуальної роботи давав можливість клієнтові звільнитися від неусвідомленого конфлікту, розуміння ним своїх труднощів, а соціальному працівникові – допомагати клієнтові зрозуміти власні проблеми та ефективно втручатися в ситуацію. Психологічна підтримка пов'язувалась із окремими сторонами життя підопічного і спрямовувалась на знаходження людиною впевненості в собі. Методи допомоги містили в собі селективні, вибіркові процедури, за допомогою яких можна було контролювати поведінку клієнта: одні схильності підтримували, інші – стримували.

Треба зазначити, що між прихильниками діагностичного й функціонального підходів у соціальній роботі постійно точилися дискусії щодо пріоритетів у методах підтримки клієнтів. У центрі уваги діагностичної школи все-таки був не клієнт, а соціальний працівник та ряд таких процедур, як діагностика проблем, приписи, план лікування тощо. Функціональна школа більше ґрунтувалася на психології розвитку й філософії екзистенціалізму, на визначенні життєвих цінностей підопічного, особливостей його поведінки й відносин з іншими людьми. Соціальний працівник при цьому виступав як помічник, партнер, що полегшує й регулює взаємини клієнта з оточенням, підвищує й розвиває його невиявлений потенціал.

Американський священик, професор Фелікс Бістек (1912–1994) у 1957 р. опублікував дослідження, у якому індивідуальну роботу (метод роботи з випадком), спрямовану на саморегуляцію й саморозвиток, подав

як систему динамічних інтеракцій між соціальним працівником і підопічним:

1) індивідуалізація: персональний підхід до кожного клієнта, тобто визнання його не тільки як типового представника якоїсь категорії людей, що потребують допомоги, але і як унікальної особистості;

2) відкритість у висловленні почуттів: з одного боку, це – сприймання потреби й права людини на вільне вираження своїх почуттів, особливо негативних, та створення можливості клієнту це робити (в соціальній роботі кожне прохання про допомогу може мати емоційний компонент, який треба професійно враховувати); з іншого боку, соціальний працівник має з розумінням поставитись до цих почуттів клієнта, без негативних реакцій (соціальна робота не повинна включати визнання винуватості чи невинуватості когось, адже схвалення чи засудження думок, вчинків клієнта може викликати у нього бажання приховувати якусь важливу інформацію про себе);

3) контроль за емоційним складником інтеракції: а) співчутливість соціального працівника до почуттів клієнта та розуміння їхньої сутності; б) цілеспрямоване вербальне та невербальне реагування фахівця. Цей принцип преподобний Фелікс Бістек уважав одним із ключових принципів у соціальній роботі;

4) сприйняття соціальним працівником клієнта таким, яким він є, ураховуючи його сильні і слабкі сторони;

5) недирективність: визнавати право клієнта на свободу в прийнятті свого власного вибору;

6) розвиток самостійності клієнта: давати йому можливість самовизначатися, не впливати на нього у вирішенні питань, що відповідають переконанням або інтересам працівника (право клієнта на самовизначення може бути обмежене з моральних чи правових підстав);

7) конфіденційність: збереження приватної інформації про клієнта, отриманої в ході роботи з ним (за певним виключенням відповідно до правових норм).

Новаторською фігурою в соціальній роботі була Хелен Перлман (1906–2004), яка синтезувала підходи діагностичної й функціональної школи, запропонувавши як нову модель індивідуальної роботи «метод вирішення проблем».

Основний підхід Х. Перлман ґрунтувався на тому, що процес допомоги складався із двох головних компонентів: процесу допомоги й особистісних ресурсів індивіда. Розглядаючи шляхи вирішення проблем клієнта у вузькому розумінні, на рівні його потреб (запиту), дослідниця акцентувала на розвитку мотивації клієнта, його здатності до діяльності,

розширенні його особистісних ресурсів.

Техніка процесу взаємодії соціального працівника й клієнта ґрунтувалася на таких основних процедурах: ідентифікації проблеми клієнта й тих подій, які її викликали; взаємному переконанні клієнта й соціального працівника в правильності розуміння проблеми; зборі та аналізі інформації; складанні плану взаємодії, його реалізації та еволюції ситуації.

Послідовність дій фахівця Х. Перлман сформулювала таким чином: звільнення від негативної енергії, зняття занепокоєння, захист і допомога у формуванні позитивної мотивації, підтримка, зняття емоційної блокади, раціоналізація проблеми (соціальний працівник разом із клієнтом формулює нове розуміння проблеми, формує ставлення до неї, установлює, що є проблемою й що визначило цей вибір, наступні дії), визначення соціальним працівником разом із клієнтом доступних і сприятливих можливостей та ресурсів, які зможуть допомогти розв'язати проблеми клієнта відповідно до його соціальних запитів і оточення.

У 60-ті – 70-ті рр. ХХ ст. з'являються й втілюються в життя нові ідеї соціальної роботи, засновані на міжнародних та національних досягненнях.

У США спостерігається подальше удосконалення діагностичного і функціонального підходів в соціальній роботі. Так, Ф. Холліс і Р. Смоллі, використавши методологію теорії систем і комунікації, сформулювали п'ять понять (концептів), які треба реалізовувати для вирішення проблеми клієнта: оцінка, особистість у ситуації, процес, взаємовідносини і втручання. Згодом вони застосували свій підхід не тільки до індивідуальної роботи, але й до роботи групової та до роботи в громадських об'єднаннях. Ряд дослідників (Дж. Конопка, Х. Нортон, М. Росс та ін.) починають шукати спільні основи осмислення практичних установок всіх видів соціальної роботи. Зокрема, вони на теоретичному й практичному рівнях розробляють такі поняття, як «оцінка», «інтервенція» та інші, які входять до понятійного апарату теоретиків і практиків соціальної роботи.

10.2. Розвиток теорії та практики соціальної роботи у Європі

У Західній Німеччині (ФРН) соціальна робота в 60-ті – 70-ті рр. стає активною складовою частиною соціальної системи цієї країни. У широкому плані під соціальною роботою розуміли діяльність окремих організаційних служб і установ, що функціонували на державній, комунальній, громадській, приватній основах, а також структурі соціального управління, тобто всього соціального потенціалу. У вузькому (спеціалізованому) – діяльність, яку здійснювали державні, комунальні, громадські, приватні

установи.

Набір технологій соціальної роботи доповнювали діагностичні й лікувальні методи, які сприяли розширенню терапевтичної роботи через активніше застосування психологічних теорій і відповідних практичних методів. Таким чином, соціальна робота набувала дедалі більше структурованого характеру, оформленість в установи, організації, які підходили до конкретних соціальних ситуацій. У такому напрямку соціальна робота розвивається в Канаді, Швеції, Великобританії та інших країнах Заходу.

У 80-ті – 90-ті рр. розвиток теорії й практики соціальної роботи відбувається в таких напрямках, як індивідуальна робота, групова робота, робота в громаді, соціальне адміністрування та планування. Спостерігається вироблення на основі міжнародного досвіду власних національних доктрин соціальної роботи.

У Німеччині, наприклад, соціальну роботу в громаді здійснюють під впливом концепції співпричетності. Цю діяльність розуміють уже не тільки як надання відповідної допомоги клієнтові, але і як активізацію самодопомоги, що передбачала і більшу відповідальність самого клієнта. Для цього застосовували соціальну технологію груп самостійного досвіду, психодрами й гештальттерапії та інші методи. Особливу увагу звертали на необхідність урахування конкретної ситуації.

У цілому соціальна робота у цей час мала такі тенденції: переорієнтація соціальної роботи як системи послуг на соціальні запити клієнта; відкрите сприйняття нових проблемних структур і груп людей, що потребують допомоги; акцентування на консультаційній, спільній комунікаційній спрямованості та допомозі у використанні власних ресурсів клієнта; надання соціальної допомоги разом із забезпеченням самодопомоги клієнта, заснованої на почутті особистої відповідальності; здійснення соціальної роботи на основі розробленої стратегії втручання; створення мережі професійної й непрофесійної допомоги; підвищення значення профілактичного характеру соціальної роботи, орієнтованої на життєву ситуацію клієнта; децентралізація й регіоналізація системи соціальних послуг та одержання додаткових засобів на місцевому рівні.

Характерний напрям розвитку сучасних методів соціальної роботи в США, інших країнах Заходу – використання технологій, які ґрунтуються на теоретичних та практичних здобутках різних соціальних наук. Відсутність єдиного теоретичного обґрунтування практики соціальної роботи не означала панування в ній анархії. Отримані знання, уміння, навички дозволяли практикам відібрати з безлічі соціальних ресурсів найбільш доцільні та найефективніші для вирішення конкретної соціальної

проблеми. Можливості соціальних працівників, таким чином, розширилися: вони мали змогу звертатися до плюралістичних наукових концепцій, що постійно розвиваються, розширюється й удосконалюється в міру розширення наукового знання про суспільство й людину.

У сучасних умовах використовують декілька груп теоретичних моделей: психодинамічні, біхевіористські системні й екологічні, соціально-психологічні, комунікаційні, гуманістичні, когнітивні, моделі кризового втручання, правозахисної діяльності та ін. Вони, в основному, спираються на психологічні, психолого-педагогічні, соціологічні теоретичні розробки.

Цікавими є розвідки канадського психолога українського походження, професора Стенфордського університету Альберта Бандури (1925). Він багато досліджував агресію підлітків, став автором однієї з найпопулярніших теорій соціального навчання. На початку 2000-х років А. Бандура був одним із найбільш цитованих авторів у сфері гуманітарних наук. Зокрема, він описував механізми діяльності людини, її вплив на власну мотивацію та поведінку, усвідомлення нею здатності впливати на події свого життя. Основне положення робіт ученого полягає в тому, що люди, переймаючи стереотипи соціальної поведінки, схильні імітувати такі моделі, які позитивно підкріплюються. Прикладне значення ідей Бандури у тому, що соціальний працівник повинен сприяти формуванню в клієнта певних навичок у процесі його реабілітації.

Гуманістичні моделі соціальної роботи засновано на працях Абрахама Маслоу (1908–1970) і Карла Роджерса (1902–1987). На базі наукових досліджень А. Маслоу були побудовані певні технології соціальної роботи кінця XX – початку XXI ст., у яких самоактуалізацію розглядали як головний мотиваційний фактор, що забезпечував прагнення людини до повного виявлення й розвитку своїх особистісних можливостей.

К. Роджерс зробив значний внесок у створення недирективної психотерапії особистісно-орієнтованої психотерапії. Саме він першим увів у науковий обіг поняття «клієнт» замість звичного терміна «пацієнт». За цією зміною лежав докорінний перегляд всієї стратегії роботи з підопічним. Пацієнт – це той, хто хворий, а клієнт – це той, хто має потребу в послугі. Сутність соціальної роботи полягала у тому, щоб допомогти людині зрозуміти ті чинники свого життя, які приносять їй нещастя й біль, і реорганізувати себе таким чином, щоб подолати їх. Його метод застосовують у процесі роботи з різними типами клієнтів, як у групах (навчальні класи, трудові колективи), так і в індивідуальній роботі (школярі, батьки, ветерани), з людьми різних культур, видів діяльності, релігійних поглядів тощо.

Вагоме місце серед різноманітних зразків соціальної роботи займають системні моделі, які за своєю спрямованістю належать до соціологічних. Вони аналізують вплив на людину тих чинників, «соціальних систем», які є найбільш значимі в житті індивіда, приміром, як от: родина, друзі, сусіди, школа, правоохоронні органи та ін. Завдання соціального працівника, що використовує системну модель, – виявити ті сторони відносин між клієнтом і системами, які є джерелами проблем, і надати людині допомогу в їх подоланні.

У практиці соціальної роботи використовують й інші варіанти системних моделей, зокрема системно-екологічну. Відповідно до неї люди постійно адаптуються до навколишнього середовища шляхом взаємної зміни: індивіди змінюють середовище й, у свою чергу, змінюються під її впливом. Труднощі різного характеру переборюються за допомогою адаптаційно-корекційних технік.

Загальним для всіх системних моделей є фокусування уваги на зміні навколишнього середовища, на аналізі прямого впливу однієї особистості на іншу, на визнанні можливості досягнення бажаного результату різними шляхами. Такий метод соціальної роботи належить до інтегрованих, оскільки припускає одночасну роботу й з окремими індивідами, і із соціальними групами, у які вони включені. Системний підхід звичайно вимагає залучення прикладних методик з інших моделей соціальної роботи.

Соціальна робота країн Заходу на сучасному етапі має досить великий запас теоретичних підходів і практичних засобів, спрямованих на виконання професійних завдань. Сфера соціальної роботи поширюється на різні урядові організації, підприємства, офіси, школи, центри охорони здоров'я, агентства з охорони сім'ї та дитини, військові підрозділи, церкви, тюрми та інші соціальні об'єкти.

Соціальна робота породжує досвід, формує уміння, які допомагають досягати успіхів в інших сферах діяльності, навіть доволі високих. Найвідомішим у цьому аспекті є Барак Обама (1961) – Президент США (обраний двічі – 2008, 2012 рр.). Закінчивши Колумбійський університет, одержавши ступінь бакалавра, він певний час займався соціальною роботою, зокрема керував в Чикаго благодійним проектом допомоги місцевим церквам та організовував програми навчання для мешканців бідних районів міста.

Характерною рисою сучасної соціальної роботи в Німеччині є її тісний зв'язок із соціально-педагогічними дослідженнями, причому не тільки проблем дітей і підлітків, але й усіх вікових категорій суспільства та

різноманітних сфер їхньої діяльності. Хоча в цій країні й існують окремі дипломовані спеціалісти із соціальної роботи й соціальної педагогіки, на практиці багато сфер діяльності соціального педагога й соціального працівника тісно переплітаються. До основних видів соціальної роботи і соціальної педагогіки в сучасній Німеччині належать: робота з сім'ями та молоддю (фінансова допомога, консультування, денні та резидентні установи, центри для молоді, організація дозвілля); робота в закладах з охорони здоров'я (лікарні, психіатричні клініки, заклади охорони здоров'я для немовлят, дітей шкільного віку, робота з хронічно хворими та людьми з вадами, попередження алкоголізму та наркоманії); робота з безпритульними, людьми похилого віку, іммігрантами та політичними біженцями; робота з правопорушниками, включаючи кооперацію з судами, робота у в'язницях, у пробаційній службі (робота з умовно засудженими).

Особливим інститутом соціальної підтримки у Німеччині є загальні соціальні служби, які утворюють в громаді. Завдання загальних служб полягають у з'ясуванні причин складної ситуації, що склалась в сім'ї, інформування про можливості надання профілактичної допомоги за умов усунення (або запобігання), наприклад міжособистісних конфліктів. Разом із вищевказаними в Німеччині велику роль у соціальній сфері відіграють особливі, або спеціальні служби соціальної допомоги. Як правило, їхній обсяг роботи обмежують певним колом проблем і створюють у зв'язку із запитами клієнтів.

У Німеччині існують три види спеціальних соціальних служб: сформовані всередині загальних соціальних служб як результат або реакція на потребу, яка виникла в районі; служби, що діють за межами загальних служб для вирішення особливих проблем у місті або сільській місцевості; установи, що не мають спільних завдань із загальними соціальними службами. До таких організацій належать соціальні служби на підприємствах, в армії, сільській лікарні, що не пов'язані з місцевими органами соціального управління.

Професійний і суспільний інтерес викликає скандинавська модель соціального захисту населення (Швеція, Норвегія, Фінляндія). Ці країни мають як схожі риси, так і відмінності щодо характеру і організаційних форм реалізації соціальної політики. Однак у них домінуючою є державна модель організації соціального захисту населення, яка фактично трансформована в поняття «соціального добробуту». Цей підхід включає обов'язкову соціальну політику, регульований державою рівень доходів, а також зрівняльний, загальний характер соціальних пільг і допомоги. Докладніше соціальну роботу за кордоном у сучасних умовах описано у відповідній

літературі та на численних сайтах в Інтернеті, які висвітлюють різні аспекти соціальної роботи.

Для забезпечення якісної соціальної роботи в США, інших країнах Заходу існує розгалужена система підготовки фахівців із вищою освітою. У кожній країні є свої особливості, відмінності, але в більшості з них ця система має багаторівневий характер за схемою: бакалавр, магістр, доктор філософії (із соціальної роботи), доктор наук.

Ступінь бакалавра отримують після чотирьох років навчання. Теоретичне навчання поєднується із практикою в соціальних агентствах. Програми підготовки бакалаврів у провідних американських університетах на доповнення до професійних дисциплін, мають блок предметів, що включають вивчення соціальної поведінки, біологічних процесів, розвиток практичних навичок соціальних працівників. Наявність ступеня бакалавра забезпечує мобільність на різних посадах, служить підґрунтям для отримання подальших ступенів у цій галузі знань.

Система навчання передбачає активне поєднання теорії із практикою, з дослідницькою діяльністю. Важливими критеріями компетентності соціальних працівників вважають їх уміння оцінювати ситуацію, розробляти план вивчення соціальної проблеми, розвивати здібності людини у вирішенні складних ситуацій, подоланні стресів, пов'язувати людей із соціальними системами, кваліфіковано захищати тих, хто зазнає будь-якої дискримінації, сприяти ефективній і гуманній дії систем, що забезпечують людей послугами, ресурсами, можливостями, удосконалювати ці системи, оцінювати ефективність виконаної роботи.

Польова практика із соціальної роботи включає: отримання технічних навичок відповідно до галузі практики; застосування й втілення знань із теорії на практиці; щоденне використання знань і вмінь, необхідних для розуміння етики, цінностей і цілей соціальної роботи; розуміння різноманіття ролей у соціальній роботі на мікро- та макрорівнях; набуття первинного досвіду роботи з людьми, різними за культурним, расовим, етнічним складом. Студенти також вивчають настанови щодо попередження, управління небезпечними ситуаціями вдома, на вулиці, у громадських місцях, на підприємстві тощо.

СЕМІНАРСЬКІ ЗАНЯТТЯ

Семінарське заняття № 1

Змістовий модуль 1.

Етапи, провідні тенденції і закономірності становлення та розвитку соціальної роботи від додержавного періоду до XVII століття

Тема 1. Соціальна допомога в суспільствах Стародавнього Світу

- 1.1. Праісторичні форми допомоги й взаємодопомоги в архаїчний період.
- 1.2. Соціальна допомога в державах Стародавнього Сходу (Єгипет, Вавилон, Індія, Китай).
- 1.3. Організація соціальної допомоги та суспільної опіки в давній Греції та давньому Римі.

Повідомлення:

1. Соціально-педагогічні ідеї Конфуція у праці «Бесіди і розсуди».
2. Ідеї практика соціальної роботи в античному світі.
3. Проблеми соціальної допомоги у творчості давньогрецьких мислителів.
4. Проблеми соціальної допомоги у творчості давньоримських мислителів.
5. Буддизм та іслам про людинолюбство і милосердя.
6. Основи соціальної допомоги та опіки в античних державах.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Чому в історії держав Стародавнього Сходу тривалий період становлення соціальної співпраці і взаємопідтримки народу названий філантропічним?
2. Назвіть та обґрунтуйте зміст соціальних гарантій, які обстоювали «Закони Ману» у Стародавній Індії.
3. Порівняйте стан і досвід здійснення суспільної опіки та соціального виховання у найсильніших містах-державах Древньої Греції – Афінах і Спарті.
4. Якою за формами і методами роботи була державна допомога нужденним в Давньому Римі?
5. Аргументуйте, чому християнство обстоювало й донині стоїть за милосердя, соціальну справедливість і благодійність?

6. Коли історично і за яких соціально-культурних умов постали педагогічні ідеї та виникла соціальна протопедагогіка?
7. Опишіть ідеальну державу Платона і співжиття в ній багатих та бідних.
8. Що означає, за Аристотелем, утвердження в народі доброчесності та як уникнути різкого розриву між заможними і злидарями?
9. Чого вимагали Луцій Сенека, а пізніше Квінтіліан Фабій від Риму в організації системи виховання юні і практики суспільного життя?

Семінарське № 2

Тема 2. Соціальна допомога у Західній Європі в період раннього (V–X століття) та класичного (XI–XV століття) середньовіччя.

1. Християнська церква як перший соціальний інститут допомоги в епоху середньовіччя.
2. Монастирська модель благодійності.
3. Роль чернечих орденів у реалізації ідей милосердя і допомоги ближньому.

Повідомлення:

1. Теорія милосердя і протестантська етика.
2. Вірування та релігійно-культові форми допомоги у східних слов'ян.
3. Благодійна діяльність християнської церкви.
4. Благодійність і релігійні вірування.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. З чим пов'язаний початок середньовіччя в Європі, і як у загальному можна охарактеризувати умови життя її населення в цей період?
2. Наскільки часто і гостро терпіло населення середньовічної Європи від голоду, і яку допомогу надавали йому монархи і феодали?
3. Наскільки спустошливими були епідемії чуми в Європі, і які наслідки це мало у ставленні громадськості до жебраків і у підвищенні рівня медико-санітарної роботи?
4. Яким було ставлення християнської церкви до бідності і жебрацтва, і які були її практичні дії стосовно жебраків?

5. Як відображено ставлення церкви до знедолених у постановах церковних соборів історичного періоду, що розглядається?
6. Якими практичними діями характеризується діяльність церкви на захист нужденних?
7. Чи підтримувала тогочасна влада заходи церкви щодо соціального захисту населення?
8. Коли виникають християнські монастирі, і чому серед чернечих орденів виділилося два їх типи?
9. Охарактеризуйте діяльність монастирів під час голоду та епідемій.
10. Які були напрямки і масштаби діяльності монастирських шпиталів?

Семінарське заняття № 3

Тема 3. Родоплемінні й громадські (общинні) форми допомоги і взаємодопомоги у слов'ян до кінця X століття.

1. Основні форми допомоги та взаємодопомоги у слов'янських громадах.
2. Елементи соціального захисту у слов'янських племен в VI–X столітті.
3. Соціальна турбота в традиціях давніх слов'ян.

Завдання:

Написати есе на тему: «Передача досвіду поколінь через усну народну творчість», дібрати зразки усного фольклору.

Основні поняття та категорії для самостійного опрацювання студентами у вигляді словника термінів

- соціальний захист,
- соціальна допомога,
- благодійність,
- громада,
- форми допомоги і взаємодопомоги,
- колективний захист,
- християнська концепція допомоги,
- суб'єкт допомоги,
- громадська самодопомога,
- парафіяльна модель допомоги-захисту.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Чому виникає об'єктивна потреба у реконструкції форм соціальної допомоги та взаємодопомоги у праслов'ян?
2. Визначте роль і вкажіть на значення родових і територіальних громад у наданні соціальної допомоги у повсякденні древніх слов'ян.
3. У чому була сутність братчин, родових обрядів ушанування предків, культу героя і взагалі культових форм реципрокних стосунків у давніх слов'ян?
4. Опишіть общинно-родові форми підтримки, допомоги і захисту особи у формах сім'ї, роду, поселення.

Семінарське заняття № 4

**Тема 4. Княжа та церковно-монастирська форми підтримки
нужденних в Київській Русі в X–XIII століттях**

1. Вплив Хрещення Русі на зміну моделі соціального захисту населення.
2. Основні тенденції благодійності в Київській Русі. Княжа підтримка і захист.
3. Церковно-монастирська система благодійності.

Повідомлення:

1. Соціальні умови виникнення та становлення освіти Київської Русі.
2. Соціальні ідеї Григорія Богослова.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Назвіть та охарактеризуйте форми допомоги та взаємодопомоги у давніх русичів.
2. Охарактеризуйте вплив хрещення України-Руси на модель соціального захисту населення.
3. Якою була благодійність князя Володимира Великого? Назвіть її переваги й недоліки.
4. Висвітліть реальну картину того, як відбувався соціальний захист населення Київської Русі за князів Ярослава Мудрого та Володимира Мономаха.
5. Як відбувався розвиток системи соціальної допомоги Православної церкви на Русі?
6. Визначте особливості парафіяльної системи допомоги й захисту в Київській Русі.

Семінарське заняття № 5, 6

**Тема 5. Система соціальної допомоги у XIV –
в першій половині XVII століття в Україні**

1. Розвиток монастирської системи допомоги та підтримка нужденних.
2. Соціальний захист за часів козаччини.
3. Виникнення приватної благодійності в Україні. Меценатські та благодійні традиції козацьких династій.
4. Особливості соціальної допомоги та опіки в період Українського Відродження.

Повідомлення:

1. Культурно-історичний феномен козацтва.
2. Основні елементи соціальної допомоги у Запорізькій Січі.
3. Філантропічні функції братств України та їх продовження у братських школах.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Охарактеризуйте соціальну діяльність монастирів, ктиторську монастирську систему за часів Козацької держави.
2. Опишіть становлення монастирської системи допомоги та підтримки нужденних у Московській державі XIV–XVIII століть.
3. У чому полягала самодопомога у рамках козацької демократії?
4. Що таке братські притулки або шпиталі? Коли, де і як вони працювали?
5. Опишіть приватну, громадянську і християнську форми благодійності та дайте їх характеристику.
6. Як утворилися і розвивалися українські релігійні братства? Якими були основні напрямки їхньої діяльності?

Семінарське заняття № 7, 8

**Тема 6. Державна опіка у другій половині XVII –
першій половині XIX століть**

1. Утвердження державно-адміністративних підходів до суспільної та приватної опіки.
2. Церковне та світське благодійництво в Європі та США.

3. Приватна благодійність в Україні.
4. Суспільне піклування на українських землях в умовах перебування в складі Російської та Австро-Угорської імперій.

Повідомлення:

1. Особливості соціальної роботи у Великобританії та США.
2. Державна і суспільна опіка в Росії у XIX столітті.
3. Соціальні погляди Д. Дьюї, Г. Кершенштейна, М. Монтесорі, В. Лая.
4. Соціальні погляди Е. Кей, Р. Штейнера.

Основні поняття та категорії для самостійного опрацювання студентами у вигляді словника термінів

- суспільна опіка,
- секуляризація,
- професійне жебрацтво,
- санкції,
- суб'єкти соціальної політики,
- інститути опіки,
- благодійне товариство,
- тимчасова допомога,
- притулок для інвалідів,
- будинок для душевнохворих.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Опишіть формування адміністративної системи допомоги нужденним у Російській державі за часів правління Петра I: етапи, зміст, спрямування.
2. Як велася боротьба московсько-російського уряду з професійним жебрацтвом на зламі XVII–XVIII століть.
3. Окресліть форми і масштаби приватної доброчинності в Російській імперії у XVIII–XIX століттях.
4. Чим відрізнялося опікування інвалідами військової служби за Петра I та Катерини II?
5. Якою була структура інститутів допомоги населенню в Росії до 1860 року?
6. Охарактеризуйте форми приватної доброчинності в Росії у другій половині XVII – першій половині XIX століть.
7. Як здійснювалося опікування душевнохворими, незрячими і

глухонімими, а також хворими дітьми у XVIII–XIX століттях.

8. Які наслідки мало поширення проституції в Росії і як уряд намагався боротися з нею?
9. Назвіть етапи процесу трансформації ізоляційної системи.
10. Які вчинки дорослих громадян у тогочасній Росії засуджувалися каторжними роботами або смертною карою?

Семінарське № 9

Тема 7. Соціальний захист з другої половини XIX століття до 1917 року

1. Вплив російських реформ 60–70-х років XIX століття на розвиток державної і суспільної опіки.
2. Основні напрями соціальної політики у підросійській Україні та Галичині.
3. Церковно-парафіяльна і приватна опіка.

Повідомлення:

1. Період суспільної та приватної опіки в Україні з кінця XIX століття.
2. Благодійність в Україні в період другої половини XIX – поч. XX ст.
3. Соціально-педагогічна діяльність «Громад».
4. Діяльність «Руської Трійці» на західноукраїнських землях та їх вплив на розвиток соціальної роботи в Україні.

Основні поняття та категорії для самостійного опрацювання студентами у вигляді словника термінів

- скасування кріпацтва,
- профілактика зубожіння,
- селянська опіка,
- міська система допомоги,
- будинок працелюбності,
- опікунство над бідними,
- церковно-парафіяльна опіка,
- заклади тимчасової допомоги,
- Опікунська рада установ імпер. Марії,
- благодійна установа.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Яким був вплив реформ 60–70 років XIX століття на організацію соціального захисту в Росії?
2. Якою була вагомість діяльності земських установ у здійсненні соціального захисту населення?
3. Охарактеризуйте систему профілактики зубожіння населення та організації громадських робіт земствами.
4. Які напрямки діяльності та об'єкти соціальної допомоги реалізовувало Міністерство державної опіки Росії?
5. У чому полягала сільська та волосна форми соціальної опіки в Росії на зламі XVIII–XIX століть.
6. Охарактеризуйте церковно-парафіяльну систему допомоги в Російській імперії кінця XIX початку XX століття.
7. Як відбувався розвиток діяльності Імператорського людинолюбного товариства?
8. Що собою являла створена у цей історичний час Опікунська рада установ імператриці Марії?
9. Коли було започатковано діяльність опікунства для сліпих і глухонімих у Росії та який був зміст їхньої роботи?
10. Як було організовано опікування пораненими та дітьми загиблих батьків унаслідок воєн початку XX століття?
11. Назвіть переваги і недоліки системи державно-суспільної соціальної опіки в Росії, а також її особливості в Україні на початку XIX століття.

Семінарське заняття № 10

Тема 8. Формування та становлення системи державного соціального забезпечення в СРСР

1. Початок формування системи соціального забезпечення більшовицькою владою.
2. Соціальна політика в СРСР у 20–40-ві роки XX століття.
3. Система соціального забезпечення в 1950–1991 роки.

Повідомлення:

1. Система соціального захисту дітей-сиріт в СРСР.
2. Державне забезпечення з 1917 до 1991 рр.
3. Система соціального забезпечення в УРСР.
4. Розстріляне відродження (30-ті рр. XX ст.).

**Основні поняття та категорії для самостійного опрацювання
студентами у вигляді словника термінів**

- суспільство,
- держава,
- комуністична доктрина соціального забезпечення,
- Українське товариство Червоного Хреста,
- види соціального забезпечення,
- контрреволюція,
- соціальна ідеологія,
- селянство як клас,
- голодомор,
- геноцид українського народу.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. У чому полягає сутність нової доктрини соціальної допомоги після жовтневого перевороту 1917?
2. Якими формами, методами і засобами відбувалося впровадження нової доктрини більшовицьким урядом у перші роки радянської влади?
3. Якою постали нові органи системи соціальної допомоги після революційних змін у діяльності більшовицької влади.
4. Якими були структура та функції Наркомату державної опіки і Наркомату соціального забезпечення.
5. Яка допомога надавалася більшовицькою владою «жертвам контрреволюції»?
6. У чому полягає сутність селянської громадської взаємодопомоги, впровадженої радянською владою у 20-х роках ХХ століття.
7. Проаналізуйте причини і наслідки голодомору в Україні 1921–23 років.
8. Здійсніть порівняльну характеристику соціальної політики радянської влади стосовно голодуючих у Росії та в Україні в 1921–23 роках.
9. Які зміни у соціальному забезпеченні відбулися у зв'язку із введенням нових конституцій СРСР (1936) та УРСР (1937).
10. Назвіть принципи і методи колективного перевиховування юні у педагогічній системі А.С. Макаренка.
11. Чому дитяча безпритульність і злочинність стала однією з найболючіших проблем у 1920–40-х роках в Росії?
12. Чому соціальна політика радянської влади у 30–50 роках ХХ

століття була малогуманною?

13. Якою була соціальна робота в СРСР під час Другої Світової війни?
14. Назвіть об'єктивні і суб'єктивні причини голодомору в Україні 1946–47 років.
15. У чому полягала зарубіжна допомога голодуючим в Україні?
16. Яку роль відіграло населення Західної України у зменшенні смертності в Україні від голодомору?
17. Якою була трансформація системи соціального забезпечення в СРСР у 1950–91 роках.
18. Дайте загальну оцінку радянської системи соціального захисту на початку 90-х років XX століття.

Семінарське заняття № 11

Тема 9. Соціальна робота в незалежній Україні

1. Розвиток соціальної роботи в незалежній українській державі як професійної діяльності.
2. Система професійної підготовки соціальних працівників.
3. Новітні соціальні служби для дітей і молоді.
4. Волонтерство як новий вид соціальної роботи в Україні.

Повідомлення:

1. Державні документи, що регулюють охорону дитинства в Україні.
2. Нормативні акти, що регулюють взаємовідносини суспільства і дитини.
3. Період соціальної роботи з початку 90-х років до нашого часу.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Дайте характеристику соціально-економічної ситуації в Україні напередодні і в перше десятиліття після набуття незалежності.
2. Назвіть міністерства і відомства України, причетні до забезпечення соціального захисту населення, а також установи та заклади, що входять до складу Міністерства праці та соціальної політики.
3. Що собою являють територіальні центри соціальної допомоги, яке їх призначення і масштаби діяльності на кінець 90-х років?
4. Які послуги мають надавати своїм клієнтам територіальні центри соціальної допомоги, і яке призначення та масштаби діяльності

- будинків-інтернатів в Україні на кінець 90-х років?
5. Який орган державного управління створено в Україні задля втілення в життя державної політики стосовно молоді?
 6. Який склад мала мережа закладів для дітей-сиріт і соціальних сиріт в Україні на кінець 90-х років?
 7. Яку структуру мала державна служба зайнятості України на кінець 90-х років, і які на неї було покладено функції?
 8. Наведіть динаміку зростання на кінець 90-х років кількості недержавних організацій соціальної роботи, назвіть причини цього явища і приклади їх успішної роботи.
 9. Що собою являють організації самодопомоги (взаємодопомоги), з якою метою і якого напрямку створювалися ці організації?
 10. Дайте визначення поняття «волонтерство» і характеристику волонтерського руху в Україні на кінець 90-х років.

Семінарське заняття № 12, 13

Тема 10. Історичні віхи розвитку соціальної роботи у Європі та США

1. З історії становлення соціальної роботи за кордоном.
2. Основні тенденції в царині соціальної роботи в Європі та США.
3. Вплив епохи Просвітництва на ідеологію та практику соціальної роботи в Західній Європі.
4. Зародження соціального страхування і «карцерна» система державної і суспільної опіки в Західній Європі та США. Виникнення соціальної роботи як фахової діяльності.

Повідомлення:

1. Становлення професійної освіти соціальних працівників у США (кінець XIX – початок XX ст.).
2. Виховання і суспільство у розумінні П. Наторпа.
3. «Новий інститут» Р. Оуена.

Основні поняття та категорії для самостійного опрацювання студентами у вигляді словника термінів

- соціальна робота як професійна діяльність,
- теорія соціальної роботи,
- соціальне маневрування,
- соціальне страхування,

- соціальне законодавство,
- проект соціальної допомоги,
- модель соціальної роботи,
- форми соціальної роботи,
- мистецтво соціальної роботи,
- соціальний конфлікт,
- принципи Ельберфельдської системи,
- самодопомога,
- соціальна допомога літнім людям.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Коли, де і за яких соціокультурних умов виникла соціальна робота як професія?
2. Яким висхідно було ідейно-методологічне підґрунтя теорії соціальної роботи?
3. Охарактеризуйте сутність стратегії соціального маневрування у взаєминах буржуазії з робітничим класом.
4. Назвіть особливості так званого соціального законодавства.
5. Чому в XX столітті за кордоном інтенсивно розробляються і впроваджуються соціальні проекти і програми допомоги нужденним?
6. Охарактеризуйте європейську та американську моделі соціальної допомоги і соціального забезпечення населення.
7. Обґрунтуйте, чому цілком виправдав себе індивідуальний підхід при виборі допомоги окремій людині чи сім'ї?
8. Опишіть найбільш розповсюджені форми соціальної допомоги населенню, що використовувалися за кордоном у XX столітті.
9. Чому соціальна робота – це не лише наука, досвід, а й мистецтво?
10. Очевидною є висока імовірність конфліктності у системі «соціальний працівник – клієнт». Чому і як запобігти цьому?
11. Дайте сутнісну характеристику принципам Ельберфельдської системи соціальної роботи.
12. Чому ефективними виявилися соціальні програми розвитку самостійності і самодопомоги в клієнтів у США?
13. Охарактеризуйте два основні види соціального страхування у життєдіяльності США – пенсії за старістю і допомога з безробіття.
14. Опишіть та аргументуйте ефективність системи соціального обслуговування людей похилого віку у розвинених країнах світу.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Архаїчний період в історії соціальної роботи.
2. Благодійність у державах Стародавнього Сходу.
3. Соціальне виховання та суспільна опіка у Древній Греції та Древньому Римі.
4. Релігійні вірування про виховання моральних якостей та благодійність.
5. Висвітлення проблем соціальної допомоги у творчості давньогрецьких та давньоримських мислителів.
6. Християнська церква як перший соціальний інститут.
7. Становлення і розвиток конфесійних теоретичних підходів до проблем допомоги і підтримки. Педагогічні ідеї християнських теологів.
8. Формування гуманістичних традицій у древніх слов'ян, форми соціальної допомоги.
9. Основні тенденції благодійності в Київській Русі. Княжа підтримка і захист.
10. Церковно-монастирські форми опіки.
11. Теоретичні аспекти соціальної роботи та їх висвітлення у творах письменників княжих часів.
12. Особливості соціальної роботи в період Українського Відродження.
13. Філантропічні функції братств України та їх продовження у братських школах.
14. Виховання гуманізму і милосердя як одне з основних завдань козацької педагогіки. Соціальна допомога у Запорізькій Січі.
15. Приватна благодійність в Україні у Козацьку добу. Створення перших вищих навчальних закладів України – Острозької та Києво-Могилянської Академій як результат філантропічної діяльності видатних українських меценатів.
16. Педагогічна думка епохи Відродження про виховання доброчесностей та заклики до милосердя.
17. Соціальна допомога у Західній Європі (з XVI до середини XVIII ст.).
18. Висвітлення проблем суспільної гармонії та державного виховання у соціально-педагогічній творчості (з XVI до середини XVIII ст.).

19. Церковно-державна благодійність у Росії (з XVI до середини XVIII ст.).
20. Реформування системи опіки в епоху Просвітництва та розвитку нового суспільного устрою.
21. Оформлення наукового етапу соціальної роботи у XIX ст.
22. Державна благодійність у Росії у другій половині XVIII – першій половині XIX ст.
23. Суспільна опіка на територіях підросійської України у другій половині XVIII – першій половині XIX ст.
24. Соціальна допомога в Галичині (на західноукраїнських землях) у другій половині XVIII – першій половині XIX ст.
25. Приватна благодійність в Україні у другій половині XVIII – першій половині XIX ст. Філантропічна діяльність Андрея Шептицького.
26. Аналіз системи соціального забезпечення в перше десятиріччя після встановлення Радянської влади в Україні.
27. Завершення формування української радянської системи соціального захисту в 30-ті роки XX ст.
28. Соціальна допомога в роки другої світової війни та повоєнний час.
29. Розвиток соціальної роботи в незалежній Українській державі.
30. Аналіз предметної сфери соціальної роботи.
31. Зарубіжний досвід організації соціальної та соціально-педагогічної роботи.
32. Професійна підготовка соціальних працівників в Україні: сучасний стан.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андреев И. Н. Антология по истории и теории социальной педагогике : учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / И. Н. Андреев. – М. : Академия, 2000. – 176 с.
2. Андрусенко О. В. Актуальність соціального виховання молоді у процесі демократизації українського суспільства / О. В. Андрусенко // Наше гасло. – 2004. – № 1–2. – С. 282–284.
3. Антология педагогической мысли Украинской ССР. – М. : Педагогика, 1988. – 640 с.
4. Басов Н. Ф. История социальной педагогики : учебное пособие / Н. Ф. Басов, В. М. Басова, А. Н. Кравченко. – М. : Академия, 2007. – 256 с.
5. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях : навч. посіб. / О. В. Безпалько. – К. : Логос, 2003. – 134 с.
6. Глазунов С. В. Нариси з історії соціальної роботи : навч. вид. / С. В. Глазунов. – Д. : РВВ ДНУ, 2015. – 116 с.
7. Горілий А. Г. Історія соціальної роботи : навч. посіб. – Тернопіль : Астон, 2004. – 174 с.
8. Диференційований підхід в історії української школи (кінець XIX – перша третина XX ст.) : монографія / О. В. Сухомлинська, Н. П. Дічек, Л. Д. Березівська та ін. – К. : Педагогічна думка, 2013. – 620 с.
9. Дічек Н. П. До історії соціального виховання: школа радості Н. Шульмана і С. Рівеса (початок 20-х років XX ст.) / Н. П. Дічек // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2008. – № 4. – С. 93–109.
10. Дічек Н. П. З історії соціального виховання: до започаткування в українському радянському шкільництві колективних форм організації життєдіяльності дітей / Н. П. Дічек // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2008. – № 3. – С. 71–82.
11. Добрянський І. Громадська та приватна ініціатива в освіті дорослих: історико-педагогічний аспект / І. Добрянський // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2007. – № 2. – С. 95–99.
12. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; гол. ред. В. Г. Кремін. – К. : Хрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
13. История социальной педагогики (становление и развитие зарубежной социальной педагогики) / под ред. В. И. Беляева. – М. : Гардарики, 2003. – 255 с.
14. История социальной педагогики: хрестоматия-учебник : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / под ред. М. А. Галагузовой. – М. :

- ВЛАДОС, 2001. – 544 с.
15. Історія соціальної роботи / уклад. О. О. Кравченко, О. О. Матрос. – Умань : ФОП Жовтий О. О., 2016. – 69 с.
 16. Історія соціальної роботи : навч.-метод. посіб. для студ. спец. «Соціальна робота» / В. В. Тихолоз ; Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького, Навч.-наук. ін-т пед. освіти, соц. роботи і мистецтва, Каф. соц. роботи і соц. педагогіки. – Черкаси : ЧНУ ім. Богдана Хмельницького, 2014. – 407 с.
 17. Історія, теорія і практика соціальної роботи в Україні: навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / упор.: С. Я. Марченко, М. С. Кратінов, Л. Ц. Ваховський та ін. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – 408 с.
 18. Карпенко О. Г. Соціально-педагогічна підтримка дітей в Україні в історичному контексті : монографія / О. Г. Карпенко, Т. В. Янченко. – К. : НПУ, 2006. – 159 с.
 19. Коляда Н. М. Соціально-педагогічні засади розвитку дитячого руху в Україні (початок ХХ ст. – середина 30-х років ХХ ст.) : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.01, 13.00.05 / Коляда Наталія Миколаївна. – Умань, 2013. – 999 с.
 20. Коляда Н. М. Розвиток недільних шкіл в Україні: друга половина ХІХ – початок ХХ ст. : навч. посіб. – К. : Науковий світ, 2007. – 208 с.
 21. Кравченко О. О. Пантелеймон Куліш. Життя, віддане просвітництву : монографія / О. Кравченко. – Умань : РВЦ «Софія», 2009. – 336 с.
 22. Кубіцький С. О. Історія соціальної роботи в зарубіжних країнах : навч. посіб. / С. О. Кубіцький. – К. : ДАКККіМ, 2009. – 298 с.
 23. Кузьмин К. В. История социальной работы за рубежом и в России (с древности и до начала XX века) : учебное пособие / К. В. Кузьмин, Б. А. Сутырин. – М. : Академический проект, 2005. – 624 с.
 24. Лозко Г. Українське язичництво / Г. Лозко. – К. : Український Центр духовної культури, 1994. – 126 с.
 25. Любар О. О. Історія української педагогіки : навч. посіб. / О. О. Любар, М. Т. Стельмахович, Д. Т. Федоренко. – К. : Знання, 2003. – 449 с.
 26. Наторп П. Социальное воспитание / П. Наторп // Андреева И. Н. Антология по истории и теории социальной педагогики. – М. : Академия, 2000. – С. 102–104.
 27. Науково-педагогічна спадщина Пантелеймона Куліша (вибрані твори) / [упор.: О. О. Кравченко]. – Умань: РВЦ «Софія», 2008. – 208 с.
 28. Педагогічно-просвітницька діяльність громадських організацій України (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) : монографія /

- авт. кол.: І. В. Албул, О. О. Гоменюк, О. Д. Балдинюк та ін. – Умань : ФОП Жовтий О. О., 2015. – 417 с.
29. Петришен О. Г. Соціально-історичні та педагогічні чинники розвитку теорії і практики колективу у 20–30-х роках ХХ століття / О. Г. Петришен // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2008. – № 3. – С. 58–65.
 30. Поліщук В. А. Історія соціальної педагогіки та соціальної роботи : курс лекцій / В. А. Поліщук, О. І. Янкович ; ТДПУ. – Тернопіль, 2009. – 256 с.
 31. Ромм Т. А. История социальной педагогики : учебное пособие / Т. А. Ромм. – М. : Феникс, 2010. – 346 с.
 32. Савицький В. І. Генеза благодійності в Україні (методологія історії соціальної роботи в Україні) : навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / В. І. Савицький ; Національний технічний ун-т України «Київський політехнічний ін-т». – К. : НТУУ «КПІ», 2007. – 136 с.
 33. Сейко Н. А. Добročинність у сфері освіти (XIX – поч. ХХ ст.): Київський учбовий округ / Сейко Наталія Андріївна ; Житомирський держ. ун-т ім. Івана Франка. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2006. – 448 с.
 34. Скуратівський В. А. Основи соціальної політики: навч. посібник / В. А. Скуратівський, О. М. Палій. – К. : МАУП, 2002. – 200 с.
 35. Стельмахович М. Г. Українська народна педагогіка : навч. посіб. / М. Г. Стельмахович. – К. : ІЗИН, 1997. – 232 с.
 36. Ступарик Б. М. Національна школа: витоки, становлення : навч.-метод. посіб. / Б. М. Ступарик. – К. : ІЗМН, 1998. – 332 с.
 37. Субтельний О. Україна: історія : навч. посіб. / О. Субтельний. – К. : Либідь, 1993. – 720 с.
 38. Теория и история социальной педагогики : хрестоматия / сост. М. Д. Горячев. – Самара : Изд-во СамГУ, 2000. – 244 с.
 39. Українська педагогіка в персоналіях : у 2 кн. Кн. 1: навч. посібник / за ред. О. В. Сухомлинської. – К. : Либідь, 2005. – 624 с.
 40. Фурман А. В. Історія соціальної роботи : навч. посіб. / Анатолій Васильович Фурман, Марія Василівна Підгурська. – Тернопіль : ТНЕУ, 2014. – 174 с.
 41. Циткилов П. Я. История социальной работы : учеб. пособие для студ. вузов / П. Я. Циткилов. – Ростов н/Д : Феникс, 2006. – 448 с.
 42. Якса Н. В. Історія соціальної педагогіки : метод. посіб. / Н. В. Якса. – Житомир, 2006. – 156 с.

Ресурси

- ✓ Психологічна служба системи освіти України. – Режим доступу: <http://psyua.com.ua/index.php>
- ✓ Науково-методичний центр практичної психології і соціальної роботи. – Режим доступу: <https://sites.google.com/site/nmcprippo/golovna>
- ✓ «Соціальний педагог в освіті». – Режим доступу: <https://sites.google.com/site/socialnijpedagogvosviti/>
- ✓ Социальная педагогика. – Режим доступу: <http://www.profile-edu.ru/socialnaya-pedagogika.html>
- ✓ Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua
- ✓ Міністерство соціальної політики України. – Режим доступу: <http://www.msp.gov.ua>
- ✓ Благополуччя дітей. Український фонд. – Режим доступу: <http://www.childfund.org.ua/publications/view/1237/3>
- ✓ Социальная сеть работников образования. – Режим доступу: nsportal.ru
- ✓ Фестиваль педагогических идей «Открытый урок». – Режим доступу: <http://festival.1september.ru/articles/530471/>

Навчально-методичне видання

ІСТОРІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Навчальний посібник